

A görög olympiai győztesek heroizálása

Mitikus hiedelmek, kultikus tiszteletadás

A görögök mentalitását áthatotta a versengés, az *agón* szelleme, az elsőségre törekvés. Ez az élet minden területén érvényesült, és már az *Ilias*ban kifejezést nyert: αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων.¹ Ez a felfogás megmutatkozott Rómában is, a költészettől kezdve a politikán át a hadvezetésig stb. E törekvés sikere hangsúlyozottan kifejezést, megfogalmazást nyert.²

Érthető módon előtérbe került ez a szempont a sportversengés területén, sőt elsősorban itt. Van ugyan olyan felfogás, amely ezt nem is a sajátos görög szellemiség jellemzőjének, hanem általános emberi törekvésnek tekinti. Az *Ilias*ból vett idézet azonban sportvetélkedéssel összefüggésben hangzott el. S nem ismerünk más olyan ókori népet, amelynek körében, életében olyan élénk sporttevékenység zajlott volna, olyan nagy ívű versenysorozatok születtek volna. Gondoljunk egyfelől arra, hogy a Kr. e. 776-ra datálható első olympiai versenytől a Kr. u. 385-ben megrendezett, korabeli feliraton szereplő, bizonyára utolsó, 291. olympiai játékok között jóval több, mint egy évezred, több mint 11 évszázad telt el. Másfelől tény, hogy a Kr. u. 2.–3. század során a Római Birodalom területén, főként a keleti, hellénizált felén több mint 150 – részben hosszabb időn át sorozatosan megrendezett – sportverseny színhelye ismeretes.³

A görögök az olympiai győzteseket s általában a versenyek győzteseit sokféle tiszteletadásban részesítették,⁴ csodálták teljesítményeiket, s a különösen kiemelkedő bajnokokat emberfeletti tulajdonságokkal ruházták fel, istenekhez hasonlónak⁵ nevezték, eredményeiket nem egyszer isteni származásuknak tulajdonították. Győzteszobrobraikat olykor már életükben különös tisztelettel övezték, s haláluk után egyenesen csodatevő erőt, gyógyító hatást tulajdonítottak az elhunytak szellemének, segítségükért folyamodtak;⁶ hőrozként, istenséget megillető megbecsüléssel illették, nemegyszer Apollo isten jóshelye, a delphoi Pythia parancsára,⁷ amint az alábbi példákban látni fogjuk.

1. A dyméi *Oibotas* volt az első heroizált görög olympiai győztes. *Oibotas*, *Oinias* fia a 6. olympiai versenyen, 756-ban stadionfutásban aratott győzelmet.⁸ Az idők folyamán az

¹ 6,208.: „...: hogy legyek első mindig, a többi fölé kimagasló” (Ffordította: Devecseri G.) Vö. Billeter, G.: Die Anschauungen von Wesen des Griechentums. Leipzig – Berlin, 1911. 212–215. Decker, W.: Sport in der griechischen Antike. München, 1995. (a továbbiakban: Decker) 9. és köv.

² Az utóbbiakra bővebben lásd: Maróti E.: Antik Tanulmányok, 12. 1965. 33–37.

³ Harris, J. A.: Greek athlets and athletics. Indiana, 1964. (1967.) 226–227., 4. térkép. Maróti E.: Delphoi és a pythia sportversenyei. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Maróti 1995.) 100. és köv.

⁴ Részletesebben lásd: Ebert, J.: Griechische Epigramme auf Siegern an gymnischen und hippischen Agonen. Berlin, 1972. (a továbbiakban: Ebert) 9. és köv. Lásd még: Maróti 1995. 81–93.

⁵ ἰσόθεοι. Lásd: Lukianos: Anakharsis 10. Vö. Pindaros, *O.I.* 150 és köv.

⁶ Hasonlóképpen, mint később a katolikus hívők a szentekhez.

⁷ Vö. például: Fontenrose, J.: The Hero as Athlet. In: *CSCA* 1 [1968] (a továbbiakban: Fontenrose) 73. és köv. Hermann, H.-V.: Die Siegerstatuen von Olympia. In: *Nikephoros* 1 [1988] (a továbbiakban: Hermann) 144. l. 42. jz.

⁸ Pausanias VI 3,8-, vö. VII 17, 6–7, 13–14. Lásd még: Moretti, G.: *Olympionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici.* Roma, 1957. (a továbbiakban: Moretti 1957.) Nr. 6. 6.

akhaiok között kialakult az a szokás, hogy azok, akik indulni szándékoztak a versenyen, előzőleg áldozatot mutattak be Oibotasznak, s ha győztek, megkoszorúzták az olympiai ligetben felállított szobrát.⁹ Ez azt jelenti, hogy poliszuk első olympiai bajnokát hőroszként tisztelték, támogatásáért folyamodtak hozzá,¹⁰ és kultikus tiszteletben részesítették, mint például a thasosiai Theogénést.

A Periégétés közlését lényegében tényként fogadhatjuk el. Azzal kapcsolatban azonban, amit a szoborállításról és annak előzményeiről elbeszél, számos probléma merül fel. Ezekre a kérdésekre ezúttal nem térünk ki, mert támpontok hiányában nem találunk forrásközlésekkel alátámasztható válaszokat. Tárgyunk szempontjából a lényeg az a tény, amiből kiindultunk: a támogatásért folyamodás, a hála kifejezése; a hőrosznak szóló tiszteletadás kialakulását nem tudjuk követni, ám az alább következő hasonló jelenségek alapján hosszú időszakra kell következtetnünk, amelyben a görögség világméretűt még erősen áthatották a mitikus képzetek, hiedelmek. Hasonló jelenségekkel főleg az archaikus korban, illetőleg a klasszikus időszakban találkozunk.¹¹

2. A pentathlongyőztes *Euthyklés*nek polgártársai a dél-itáliai Lokroi Epizephyroiban szobrot állítottak, és oltáránál havonta áldozatot mutattak be. A kezdeményezésről közelebbit nem tudunk.

Történt egyszer, hogy miközben Euthyklés követségben volt, távol otthonától, az a számár, amit korábban ajándékba kapott, visszatért korábbi gazdájához. Ez háziállatok esetében nem rendkívüli esemény. Az olimpikon ellenségei viszont arra utaló bizonyítéknak értelmezték, hogy Euthyklést korábban megvesztegették, s ezért hazatértekor börtönbe vették, szobrát pedig megsemmisítették. Az istenek ezt a méltatlan eljárást dögvésszel büntették; erre a polgárok visszaállították a győztes atlétát megillető tisztelet kifejezési formáit.¹²

Moretti Euthyklés győzelmét 488-ra, a 73. olympia idejére teszi. Viszont az 5. század eleje körüli évtizedekben diadalmaskodó, majd azt követően hőroszként tisztelt olympiai győztesek mind nehéztalétkai versenyszámokban aratták sikereiket, elsősorban ökölvívásban, ezért esetleg korábbi időre kell gondolnunk.

3. Az astypalaiai *Kleomédés*¹³ riasztó és rejtélyes előzmények után, mai megítélésünk szerint méltatlanul minősítette hőrosznak a Pythia.

Kleomédés, a 72. olympia (492) ökölvívó győztese a döntő összecsapás során ütésével megölte ellenfelét, az epidauroszi Ikkost. A versenybírák ezért megfosztották győzelmétől. Erre ő eszt veszítve hazarohant, ott tombolva ledöntötte az iskola tetőszerkezetét, 60 ott tartózkodó gyermek halálát okozva. Mikor polgártársai ezért megakarták kövezni, Athéné templomába menekült, elrejtőzött egy ládába, amelyet belülről bezárt. Mikor üldözői megtalálták a ládát, nem tudták kinyitni; erre nagy nehezen szétverték, azonban Kleomédést sem élve, sem holtan nem találták benne. A rendkívüli helyzetben küldöttséget menesztettek Delphoiba, hogy a jósdától megtudakolják, mi is történt Kleomédésszel. A Pythia azt válaszolta: Kleomédés volt Astypalasia utolsó hősorsa (ὑστατος η̄ρσων), tiszteljék áldozatokkal, mert nem volt halandó.¹⁴

⁹ Pausanias VII 17,14. A szobrot a hagyomány szerint 300 év késéssel állították fel, a Pythia utasítására. Vö. Fontenrose 74–75. Hermann 138. l. 6. jz.

¹⁰ Erre vonatkozóan lásd Moretti 1957.

¹¹ Vö. Farnell, L. R.: Greek Herokultes and Ideas of Immortality. 1921. 365. és köv.

¹² Lásd: Moretti 1957. nr. 180., 83–84. Fontenrose 74. Kallimakhos *fg.* 84–85. (Pf.) Oinomaioi Eusebiusnál, *Praep. evang.* V. 34, l. 232.

¹³ Lásd: Moretti 1957. nr. 174., 82. Vö. Fontenrose 73–74. Poliakoff, M. B.: *Combat Sports in the Ancient World.* New-Haven – London, 1987. (a továbbiakban: Poliakoff) 123–124. 128. l. és 13. jz. 185. l. és 26. jz.

¹⁴ Vö. Pausanias problematikus elbeszélését, VI 9,7–8.

4. Az ökölvívó krétai *Diognétos*¹⁵ az összecsapás során ugyancsak megölte ellenfelét, Héraklést. Az éliszi versenybírák ezért megtagadták megkoszorúzását, sőt elkergették. Polgártársai mégis heroszként tisztelték.¹⁶ Vajon miért? Merő lokálpatriotizmusból, tekintve, hogy a győztes poliszának, szülőföldjének is dicsőséget szerez. Ne felejtjük el, hogy a legkurtább győztesfeliratokon is feltüntették a versenyző poliszát, otthon ezt el is várták. A polisz megjelölését úgy tekintették, mint az atlétának a közösségéhez fűződő kapcsolatának kifejezését. Tehát a diszkvalifikálástól függetlenül, annak ellenére tarthatták Diognétost ténylegesen győztesnek; ez azonban még nem lehetett elegendő indok a heroizálására. Poliakoff¹⁷ a gesztusban szerepet tulajdonít a helyi politika, az egyes családok befolyásának. A heroszt ugyanis a közösség pártfogójának is vélték.

A fentiekben talákoztunk az 5. század eleje körüli évtizedekben szereplő – részben már elhunyt – versenyzők heroizálásával. E kevésbé nevezetes atlétákról a gyér forráshagyományozás és a közlések számos bizonytalansága folytán nincs módunk reális képet rajzolni. Egészen más azonban a helyzet a görög sportélet három kiemelkedő alakjának esetében, akikről már nemcsak írásos – feliratos vagy irodalmi – források, hanem tárgyi emlékek alapján is szólhatunk, az adott témakör vonatkozásában is.

5. A göröglakta területek északi részén fekvő Thasos szigetén született *Theogenés*,¹⁸ Timoxenés (vagy Timosthenés) fia, aki az ókori hellén sport világának egyik legkiemelkedőbb alakja volt.¹⁹ Győzelmeit kevés kivétellel a nehézatlétkai küzdősportok területén aratta. Így első olympiai győzelmét 480-ban, a 75. versenyjátékokon érte el, ökölvívásban, miután legyőzte a dél-itáliai Euthymost, a korábbi győztest. A következő játékokon (a 476. évi 76. olympián) pankrationban győzedelmeskedett. Mindkét alkalommal *periodosgyőztes*²⁰ volt, azaz megnyerte olympiai győztes versenyszámát a delphoi pythián, az isthmián és a nemeán is, tehát a megfelelő olympiai *periodos*, ciklus négy koszorús pánhellén versenének teljes körén.

A pythián Theogenés három alkalommal győzött ökölvívásban, valószínűleg 482-ben, 478-ban és 474-ben. A harmadik esetben ellenfél nélkül, mert bizonyára senki sem mert kiállni a félelmetes híri – és testalkatú – ökölvívó ellen. Már csak azért sem, mert az összecsapások során komoly sérüléseket lehetett elszenvedni; gondoljunk csak az ujjak köré csavart kemény bőrtekerics súlyosbította ökölcsepások következményeire.²¹ Így járt maga Theogenés is az említett Euthymos elleni küzdelme során: a nehéz ökölharcban ugyan győzelmet aratott, de kimerültségére hivatkozva visszalépett a soron következő pankration küzdelmeitől. A kérlelhetetlen versenybírák azonban nem fogadták el Theogenés indokait,

¹⁵ Lásd: Moretti 1957. nr. 181., 84. Eitrem, in RE VIII 1113.

¹⁶ Ptolemaios Plotinosnál, 151 B.

¹⁷ Poliakoff 128–129.

¹⁸ Így szerepel delphoi verses győzelmi feliratán; a prózai győzelmi katalóguson és némely szerzőnél *Theogenés* olvasható, Pausaniasnál (VI 11,2) *Theagenés*.

¹⁹ Pályafutásához újabban lásd: Maróti E.: A delphoi pythia sportversenyeinek győztesei. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Maróti 2000.) 22. sz., a korábbi mérvadó irodalommal, a 106. sz. jegyzetben. Decker 133–136.

²⁰ Mező Ferenc megnevezésével „körgyőztes” volt az, aki ilyen teljesítményt ért el. A *periodosgyőzelem* mibenlétéhez lásd: Maróti E.: Antik Tanulmányok, 32. 1985–86. 1–17.

²¹ Némi fogalmat alkothatunk erről a római Museo Nazionale pihenő ökölvívót ábrázoló ismert szobra alapján; lásd újabban: Geominy, W. – Lehmann, St.: Zum Bronzbild des sitzenden Faustkämpfers in Museo Nazionale Romano. Stadion, XV/2. 1989. 139–165., 7 fényképpel. Az ökölvívó ábrázolásának hivatott elemzését adja Rudolph, W.: Olympischer Kampfsport in der Antike. Berlin, 1965. 25–26.

hanem óriási pénzbírságot róttak ki rá: I talanton (*talentum*) ezüstöt²² kellett fizetnie büntetésül. Ebből az összegből akkoriban egy egész marhacsordát lehetett venni.

Az atléta előkelő, gazdag családja²³ kifizette a büntetést, így azután Theogenés elindulhatott a következő olimpián is, ahol győzni tudott pankrationban, ahogy ma mondanánk: abban a számban is bizonyítani akart. Az olimpiai versenyeken viszont a továbbiakban nem vett részt, vagy sértődöttségéből – ami érthető volna –, vagy pedig egy Euthymossal történt megállapodásnak megfelelően. A versenyzést azonban nem hagyta abba, sőt, hatalmas számú koszorús, illetőleg díjazott versenyen indult és aratott győzelmet, elsősorban ökölvívásban és pankrationban; az előbbi versenyszámban több mint húsz éven keresztül megőrizte veretlenségét. Győzelmeinek számát delphoi verses felirata 1300-ban jelöli meg, Pausanias (VI 11,4) 1400-at említ,²⁴ Plutarkhos pedig 1200-at (*Praec. rei publ. gerendae* 12). A számadatokat illetően W. Decker hívja fel a figyelmünket arra, hogy nyilván nem egy-egy verseny végső megnyerésére kell gondolnunk, hanem a versenyek során az egyes megnyert összecsapásokra.²⁵ Tekintettel azonban arra, hogy az ökölvívásban a résztvevők száma esetenként nem lehetett nagy, nem beszélve az ellenfél nélkül aratott győzelmekről, a megnyert versenyek száma sem lehetett csekély.²⁶

Theogenés versenyzői pályafutásának befejezése után visszatért szülőföldjére, ahol sportdicsősége és családjának társadalmi helyzete révén jelentős közéleti szerepet játszott.

Versenyzői sikereire fizikai adottságai megfelelő racionális magyarázatul szolgálnak: Pausanias (VI 11,2) említi Theogenés herkulesi termetét. (A görögöknek Héraklés testalkatára vonatkozó elképzeléseiről képet adnak a herosz – zómmel csak másolatban fennmaradt – szobrai. Különbösen az istenek mitikus versenyében Héraklés birkózásban és pankrationban győzött a hagyomány szerint, ezért nevezték később azokat, akik egyazon olimpián e két számban szereztek koszorút, héraklési kettősgyőzteseknek.²⁷) A Theogenés életnagyságú olimpiai győzteszobra talapzatának felső részén található nyom alapján 210 cm-es testmagasságra lehet következtetni; talpa lenyomatának hossza 30 cm volt. Nem nehéz belátni, hogy termete, testsúlya, ereje és nyilván arányosan hosszú karjai mekkora előnyt jelentettek számára.²⁸ Már Philostratos megállapította, hogy az ökölvívásban a nagyobb termetű és nehezebb testsúlyú versenyző győzelmi esélyei kedvezőbbek (Περὶ γυμναστικής 34).

Az átlag feletti sportteljesítményt azonban a görögök emberfelettinak tekintették, ezért emberfeletti tényezőkkel magyarázták. Thasoson elterjedt az a legenda, hogy Theogenés valóságos apja nem Timoxenés, Héraklés kultuszának papja volt, hanem maga a herosz.

Theogenésnek sikeres versenyzői pályafutása nemcsak tisztelőket szerzett, hanem – amint az lenni szokott – irigyeket, ellenségeket is. Pausanias elbeszélése szerint²⁹ egy polgártársa például, aki az atléta életében nem mert szembezállni vele, halála után úgy tombolta ki gyűlöletét, hogy „minden éjszaka odament Theogenés szobrához, és megkorbá-

²² I talanton súlya 26,2 kg volt, azaz 6000 athéni drakhma.

²³ Theogenés arisztokrata származásának megkérdőjelezéséhez lásd: Poliakoff 183–184. l. 11. jz.

²⁴ Pausanias erre vonatkozó adatközlései ellentmondóak: VI 11,5 fogadható el helyesnek, VI 6,5 viszont téves.

²⁵ Decker 134.

²⁶ A résztvevők létszámának kérdéséhez lásd: Crowther, N. B.: Number of Combattants in Greek Athletic Combats. Nikephoros, 2. 1993. 39–52.

²⁷ Vö. Maróti E.: Antik Tanulmányok, 32. 2. l. 6–12. jz.

²⁸ Vö. Pomtow, H. In: Dittenberger, G.: SYLLOGE INSCRIPTIONUM GRAECARUM.³ (*Syll.*³) Leipzig, 1915. I. nr. 36. 39.

²⁹ A következő Pausanias-idézeteket fordította: Vekerdi J. In: Színház és stadion. Szerkesztette: Ritoók Zs. Budapest, 1968. 140. Újabbán Muraközy Gyula fordításában Pauszaniász „Görögország leírása” egészében megjelent, Budapest 2000. I–II.

csolta az ércet, mintha ezzel Theogenésnek tudna fájdalmat okozni. A szobor azzal vetett véget a sérelemnek, hogy rázuhant az emberre. A halott fiai vádat emeltek a szobor ellen gyilkosság címén; Drakón rendelkezését követve, aki az athéniaknak írt törvényekben kimondja gyilkosságra vonatkozóan, hogy élettelen tárgyakat is el kell távolítani a város területéről, ha emberre rázuhanya halálát okozták, a thasosiak tengerbe vetették a szobrot. Egy idő múltán azonban, amikor Thasos földje nem hozott termést, követeket küldtek Delphoiba. "A Pythia első, homályos, félreértett válasza után kivilágott, hogy Apollo döntése „rehabilitálta” Theogenést, illetőleg a szobrát. (Ne felejtjük el, hogy Apollo az istenek említett mitikus vetélkedésén a hagyomány szerint ökölvívásban győzött: így a jósa válasza az istenségnek mintegy „sporttársa” iránti szolidaritását fejezte ki.) A tanácstalan thasosiak végül halászsokat küldtek ki, akik azután kifogták és a partra vontatták a bronzszobrot. „A thasosiak eredeti helyén állították fel újra,³⁰ és áldozatot szoktak bemutatni neki, mint az istenségeknek. Hellas más vidékein és a barbárok között³¹ is sok helyen tudunk Theogenést ábrázoló szobrokról, aki betegségeket gyógyít, és a helyi lakosság körében tiszteletnek örvend.”³²

Pausanias előadását (VI 11,2–) a Theogenés tiszteletére bemutatott áldozatokról, szobra gyógyító hatásáról anekdotának is tarthatnánk.³³ Az efféle szokásokra és ilyen hiedelmek meglétére vonatkozó közléseket azonban epigráfiai adatok és régészeti leletek is igazolják. Az első támpont, a legkorábbi bizonyíték Theogenés kultuszára vonatkozóan egy delphoi felirat részlete, amely a hozzá intézett fohászt, könyörgést említi: [Θεο]γένη [ἐ]πιφανεὶ εὐχῆν.³⁴

Theogenés héroónjának³⁵ feltárásakor Thasoson 1959-ben előkerült két Kr. e. I. századból származó felirat. Az egyik az áldozati előírásokat tartalmazza Theogenés kultuszához és egy kultikus építmény elkészítésére vonatkozó tanácsi határozat szövegét; a másik a hérosz támogatását ígéri az áldozatot bemutató és családja számára.³⁶ Utóbb a thasosi agorán 1948 és 1951 között négy 4. századi felirattöredéket találtak Theogenés győzelmi katalógusából; ezeknek a maradványoknak a szövege közelebb áll az olympiai feliratokhoz, mint a delphoihoz.³⁷

³⁰ Dion. Chrisoth. XXX 22. szerint Theogenés bronzszobra a város közepén állt. Martin, R., illetve Pouilloux, J. (BCH 1940/41, 197. l. 2. jz., ill. Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. Paris, 1954. (a továbbiakban: Pouilloux) 64. l. 5. jz.) szerint viszont a héroón közepén. Ezt a megállapítást igazolták a későbbi feltárások, lásd: Guide de Thasos, Paris, 1968. 32.

³¹ Pouilloux 66. l. 1. jz. szerint ez Ázsiára, közelebbről Thrákiára értendő.

³² Eusebius, *Praep. evang.* V 34,8. gúnyosan megjegyzi, hogy a pogány istenek szerették a brutális erőt; Lukianos ugyancsak ironikusan említi meg (Az istenek gyűlése 12), hogy Theogenés szobra gyógyítja a lázas betegeket. Lásd még: Dion. Chrysosth. hasonló közlését, 31,95. Vö. Mező F.: Az olympiai játékok története. Budapest, 1978². 117–118.

³³ Így Hermann 75–76. megjegyzi, hogy Pausanias adatait részben nem irodalmi forrásokból meríti, hanem olykor elfogult helyi „idegenvezetők” közléseiből. Fontenrose pedig (75–76.) összeállítja a heroizált atléták kultikus tiszteletének hasonló motívumait, mintegy sugallva ezzel, hogy nemegyszer hagyományos toposzokról lehet szó; azonban az idevonatkozó feliratos és régészeti adatokról, tárgyi bizonyítékokról egyaránt alig ejtenek szót.

³⁴ IG XII Suppl. 8 [1935] 425. A feliraton Picard, Ch. ismerte fel Theogenés nevét még 1939-ben, majd Pouilloux állította helyre a szöveget 1954-ben, ill. REA 76. [1952] 277–.

³⁵ Theogenés szentélye az agora észak-nyugati sarkában volt. Feltárásához lásd még Chamoux, Fr.: Thasiaca. In. BCH Suppl. V. 1979, 143–.

³⁶ Lásd: Martin, R. Bulletin de Correspondance Hellénique, (BCH) 64–65. [1940–41] 136–. + VIII tábla.

³⁷ Lásd: BCH 73. [1949] 559., lásd még: Pouilloux I 78–, továbbá IX 3. fotótábla. A fentiekhez lásd még Moretti, L.: Iscrizioni agonistiche greche. Roma, 1953. (a továbbiakban: Moretti 1953.) 54–55. l. a 21. sz. felirathoz és Ebert 121–122 a 37. sz. felirathoz.

Mindebből látható, hogy Theogenés kultuszának nyomai Thasos szigetén századokon át fennmaradtak.

6. *Euthymos*, Astyklés fia három ízben győzött ökölvívásban az olympiai versenyeken, amint azt a samosi Pythagoras alkotta szobrának talapzatán olvasható négy soros epigramma büszkén hirdeti az utókor számára.³⁸ A dél-itáliai Lokrisban, a Zephyrion hegyfoknál fekvő poliszban született atléta első győzelmét a 74. olympián aratta, 484-ben. Ezt követően vereséget szenvedett Theogenéstől, aki azonban a továbbiakban nem indult ökölvívásban, így a győzelmi koszorút 476-ban és 472-ben *Euthymos* szerezte meg.

Az idősebb Plinius szerint még életében hérosszá avatták: *consecratus est virus* – a delphoi jósda parancsára és Jupiter (azaz Zeus) tanúságtétele alapján, miután az Olympiában és poliszában felállított szobrai ugyanazon a napon villámcsapás sújtotta.³⁹

Miután *Euthymos* hazatért a lucianai Temesába (ma Tempa), hérosznak kijáró kultikus tisztelet övezte, azt követően, hogy megszabadította poliszát a vidéket sanyargató démontól, amely évente egy-egy hajadont követelt áldozatul. A hőstett a Kaikinos, Lokroi és Rhégion határfolyója mellett történt. A közhit a folyót tartotta *Euthymos* apjának.⁴⁰ A folyók isteneit általában bika alakjában képzelték el. A helyi hiedelemnek tárgyi emléke is fennmaradt egy lokroi terrakotta ábrázoláson. Ez egyfelől a megszemélyesített Kaikinos folyót, másfelől egy szakálltalan ifjút ábrázol, mellette az [E]ϋθυμ[ο]ς felirattal.⁴¹ *Euthymos* magas kort ért meg, s nem mint közönséges halandó hunyt el, hanem eltűnt a Kaikinos folyóban.⁴²

7. Legendás ökölvívó volt az Eratidák nemzetségéből származó *Diagoras*, Damagétos fia. *Diagoras*⁴³ 464-ben, a 79. olympián szerzett koszorút ökölvívásban. A különböző versenyeken elért győzelmeiről legelőször Pindarostól értesülünk. A költő VII. olympiai epinikionjában eléggé körülményes, mitológiai utalásokkal ékesített megfogalmazásából kiderül, hogy az atléta 1–1 győzelmet aratott az olympiai és a pythói játékokon (5–17., ill. 28–31. sorok). Az isthmián 4, a nemeán 2 alkalommal győzött (81–82). Ezek szerint *Diagoras periodosgyőztes* volt. Pindaros felsorolja továbbá az Athénban, Argosban, Arkádiában, Thébaiban, Boiotiában, Aiginában, Pellénében és Megarában elért sikereit is (82–87).

Diagoras sportdinasztia megalapítójának mondhatjuk, ugyanis mindhárom fia olympiai bajnok lett, egytől egyig küzdőszámokban. Legidősebb fia, a nagyapja nevét viselő Damagétos két alkalommal győzött pankrationban, a középső fiú, Agésilaos ökölvívásban, a legkisebbik, Dorieus pedig három egymást követő olympián pankrationban, s mindhárom alkalommal *periodosgyőztes* is lett.⁴⁴ Ezzel kapcsolatban a győzelmi ódához írt scholion kiemeli: ilyen eset, hogy apa és három fia egyaránt győzelmet aratott az olympiai versenyeken, nem történt meg azóta, hogy Héraklés megalapította a játékokat. Ezt megtoldhatjuk

³⁸ Inscr. Olymp. 144., vö. Moretti 1953. 13. sz. és a 31–32. l., ill. Moretti 1957. 191. 214. l. 227. sz. Poliakoff 122–123. l. 184. l. 12. jz.

³⁹ Plin. *N. H.* VII 152., vö. Kallimakhos, fg. 98–. (Pf.) Plinius hagyományozott *semper* (sc. victor) szavát már korábban *saepe*-re emendálták; ezért meglepő, hogy például Fontenrose a szöveg-hagyománynak megfelelően közli, holott nyilvánvalóan értelme szerint is téves a szöveg.

⁴⁰ Pausanias 6,6,4–5

⁴¹ Közölte Arias, P. E. In: *Siculorum Gymnasium*, 1941. 77–., ill. *Notizie dei scavi*, 1946. 146–. Különb. Pausanias is említ egy hasonló jelenetet ábrázoló festményt, amely összefüggésben lehetett a terrakotta képpel, esetleg a mintája lehetett. Mindkét ábrázolás a hiedelem tartós meglétére vall.

⁴² Ailianos, 8, 18, 5. Pausanias nem jelöl meg konkrét körülményeket. Ailianos alkalmasint kombinálja a tengerbe menekülő elűzött démon és a hérosz rejtélyes eltűnésének hagyományát.

⁴³ *Diagoras*ról összefoglalóan, a korábbi lényeges irodalmat feltüntetve lásd: Maróti E.: Bajnok dinasztia az antik sportéletben. *Aetas*, 1999. 1–2. szám, 123–., különösen a 125. és köv. Vö. Maróti 2000. 37. sz. 42–., 184–200. jz.

⁴⁴ Dorieushoz lásd Maróti 2000. 51. sz. 52–53. l.

még azzal, hogy Diagoras két lányától született két unokája is csatlakozott a győztes családtagok sorához: Euklés a felnőttek (ἄνδρες) kategóriájában nyerte meg az ökölvívást, unokatestvére, Peisir(r)hodos pedig a fiatalok (παῖδες) korcsoportjában.⁴⁵

A boldog, büszke apa életének legszebb napja lehetett, amikor két idősebbik fia, Damagétos és Akusilaos egyazon napon nyert olympiai koszorút.⁴⁶

A hatalmas termetű férfiút⁴⁷ a hagyomány Hermés isten sarjának tartotta. A tárgyalt VII. epinikion I. scholionja erről a következőket mondja: Diagorasról azt mesélik, hogy Hermés isten nemzette őt. Ugyanis amikor anyja egyszer a vidéket járta, a nagy melegben elfáradt, leheveredett és elaludt egy Hermésnek szentelt ligetben; az istenség magáévá tette őt, s ezt követően szülte aztán Diagorast, a legnagyobb ökölvívót Héraklés óta.⁴⁸

*

Szembetűnő, hogy a legendákkal övezett, kultikus tiszteletben részesített, hőrozként, félistenként ünnepelt olympiai győztesek túlnyomórészt ökölvívók voltak. Theogenés is elsősorban ökölvívásban volt verhetetlen. Egyes kutatók szerint – a hellenisztikus és a római korban – ugyan a változatos, látványos pankration lett a legnépszerűbb versenyszám; a korábbi időkben, a klasszikus görög korszakban azonban – akárcsak napjainkban – az ökölvívás nagyjainak volt a legtöbb fanatikus tisztelőjük; az alakjuk körül kialakult legendák, mitikus képzetek indítéka és magyarázata is részben ez lehetett.

MARÓTI, EGON

*The heroification of Greek Olympic champions.
Mythical beliefs – cultic adoration*

Ancient Greeks showed reverence to their Olympic champions in several ways. For instance, they often erected life-size statues for them in the Olympic grove or in their hometowns. They attributed magical power to these, making sacrifices to them, and they often attributed victories to their divine origin. From the earliest times, the following Olympic champions are known as heroes: Oibotas – running (756 BC ?), Euythycles – pentathlon (probably in 488 BC), Cleomedes – boxing (492 BC), Diognetus – boxing, too. Most cultic significance is associated with Theogenes of Thasos, who won in boxing in 480 (BC) and in professional wrestling in 476 (BC). He did not find his match in boxing for 22 years. According to legend, his father was no one else but Heracles. At his cultic shrine in Thasos, objects and inscriptions related to sacrifices made in his honour were elevated. Diagoras of Rhodes, who also won in boxing, in 464 BC, was famed for being a descendent of Hermes.

⁴⁵ Győztesszobraik egy csoportban álltak, egymás mellett az olympiai ligetben. Az elveszett szobrok helyének azonosítását a fennmaradt feliratok segítik. A témához újabban lásd: Herrmann 143., 36. jz. Decker: *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike* 3. Stuttgart – Weimar, 1997. 510.

⁴⁶ Az esetet elbeszélő forrásokban több téves közlés áll; így Pindaros, *Ol. VII. Schol., Inscr. A., Gellius I 5,3*; vö. Maróti 2000. 195. jz.

⁴⁷ Pindaros 27–28. sor: *πελώριον ἄνδρα*

⁴⁸ Vö. Pind. *Ol. VII. Schol. Inscr. I A, a. c.*, p. 196, 199. (DR.)

HOFFMANN ZSUZSANNA

Divus Iulius

Adalékok a Caesar mítoszhoz

Minden történelmi kor megteremt a maga értékrendjét, elvek és eszmények sajátos harmóniáját, következőképpen a maga hőseit is. Lényegében minden kornak megvolt a maga Caesarja, ez a jelenség egyben a jeles római karizmájáról is tanúskodik.

1. Caesar rendkívüli, minden eddigi mértéket messze felülmúló megtiszteltetések sorát a történetíró Appianos a római polgárháborúkról írott munkájában a következőképpen összegzi:¹ „Hogy kedvében járjanak, minden emberi mértéket meghaladó tiszteletben részesítették. Itália minden tribusában, minden provinciájában és minden Rómával szövetséges királyság területén áldozatokat, ünnepi játékokat rendeztek, s a szentélyekben és a köztereken egymást érték a fogadalmi felajánlások. Képmásait különböző feliratokkal ékesítették, egyes szobrainak fejére a haza megmentőjét illető babérkoszorút helyeztek – amilyenllyen egykor a megmentettek tisztelték meg életmentőjüket. A haza atyjának nevezték, élethossziglani dictatornak választották, consulnak pedig tíz évre. Kimondták, hogy személye szent és sérthetetlen, hogy elefántcsonttal és arannyal díszített trónszéken ülve irányítsa a közügyeket, mindenkor triumphatori öltözékben mutathasson be áldozatot, a város ünnepelje meg évenként azokat a napokat, amelyeken az ütközetek során győzött, őt évenként pedig papok és papnők tartsanak érte nyilvános könyörgést és minden, bármely tisztségre választott személy haladéktalanul tegyen esküt, hogy Caesar egyetlen határozatának sem fog ellene tenni. Születésnapjának tiszteletére a Quintilis hónapot eredeti neve helyett Iuliusnak nevezték el. Számos templom létesítését szavazták meg számára, mintha csak isten lenne, többek között egy közös templomot Caesar és Clementia (a Könyörületesség istennője) számára, amelyben egy szobor úgy ábrázolta őket, amint egymásnak kezét nyújtanak. Miközben tehát rettegtek zsarnoki uralmától, ugyanakkor könyörögtek is hozzá, legyen hozzájuk irgalmas.”²

Több mint kétezer esztendő távlatától nehéz egy ilyen karizmatikus személyiség portróját megrajzolni, képet adni arról, milyen is volt valójában, és mi lehet a magyarázata a személyét övező különleges mítosznak. Először is tekintsük át röviden, milyenek látták őt közvetlen kortársai, illetőleg hogyan vélekedtek rendkívüli személyiségéről a későbbi antik szerzők. A kérdés megválaszolásához rendelkezésünkre áll egy egzaktan tekinthető forráscsoport, nevezetesen a *Corpus Caesarianum*,³ amelyben magának Caesarnak az írásait is olvashatjuk. A *Corpus*ban található munkák szerzősége vitatott ugyan, de közülük kettőt, a gall háborúról (kivéve a 8. könyvet) és a polgárháborúról szóló kommentárt bizonyosan Caesar írta. Beszámolójában tárgyilagosnak igyekezett mutatkozni, és elhallgatott rá nézve kedvezőtlen fordulatokat (főként a polgárháború vonatkozásában), de egészében az a Cae-

¹ Appianos: Római polgárháborúk. Fordította: Hahn István. Budapest, 1967. II, 106. (a továbbiakban: Appianos)

² A különleges megtiszteltetésekhez lásd még: Titus Livius: A római nép története a város alapításától. Kivonatok 116.; és Cassius Dio 42,20.; 44,4.

³ Bővebben lásd: Kroymann, J.: Caesar und das Corpus Caesarianum in der neuer Forschung: Gesamtbibliografie 1945–1970. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (a továbbiakban: ANRW), Berlin, 1973. I. 3. 457–487.; vö. még: Raditsa, L: Julius Caesar and his Writings. ANRW I. 3. 417–456.

sar-portré, amely ezekből az írásokból kibontakozik, nagy vonalakban megegyezik más források információival. Caesart határozottnak, magabiztosnak, rendkívül ambiciózusnak mutatja be, aki kitűnik dinamizmusával, bátor kockázatvállalásával, katonái rajonganak érte, mindig és minden helyzetben feltalálja magát.

Egyik kortárs informátor Caesarral kapcsolatban a híres szónok és államférfi, Cicero.⁴ Szinte elképzelhetetlen olyan Caesarról szóló munka, amely ne említene Cicerót és fordítva. A neves rétor és politikus, elkötelezett híve a köztársaságnak, Caesart azonban nem kedvelte. Nyilatkozataiban óvatos, másként értékeli a nyilvánosságnak szánt szónoki, illetve senatusi beszédeiben, és ismét más a hangvétel Cicero leveleiben. Cicero a véleményét az aktuális politikai történések függvényében gyakran változtatja, másként beszél Caesarról a triumviratus létrejötte előtt, illetve utána, dictatori kinevezése előtt és után, valamint 44 március idusa után. Caesar ellenben nagyon is türelmes és megértő Ciceróval szemben, próbálta ugyan megnyerni őt, de sikertelenül, ennek ellenére toleráns maradt irányában, tisztelte még akkor is, amikor az nyíltan Pompeius mellé állt. A neves szónok politikai ingadozását valamennyire indokolja a politikai celszövegekkel teli, zűrzavaros kor, hosszú ügyvédi gyakorlat (ennek során megtanulta, hogy mást mondjon, mint amit gondol!), illetőleg a meglehetősen rossz gyakorlati politikai érzéke. Sokszor exponálta magát értelmetlenül, egy ilyen lépése pecsételte meg tragikus végű életét is, amikor tizennégy támadó hangvételű beszédet intézett Antonius ellen (Philippikák). Caesar bölcs megértését igazolja az az epizód is, amikor Cicero a polgárháború utolsó hadjárata idején (Kr. e. 45.) közzétette Caesar esküdt ellenségét, az ifjabb Catót dicsőítő írását, a dictator nemcsak válaszolt rá egy *Anticato* című írással, hanem még ironikusan mentegette is magát kérve, hogy ne hasonlítsák össze a hadvezér egyszerű beszédét a jeles rétor veretes oratóriájával.⁵

A másik kortárs forrás a történetíró Sallustius Crispus. Munkái közül a Catilina összeesküvés története, illetve kettő, Caesarhoz írott levél érdekes szempontunkból. A történetíró sokat köszönhet Caesarnak, viszont ellenséges Cicero iránt,⁶ ami kitetszik jellemzéseiből is. A két levél szerzősége vitatott⁷ – bár perdöntő bizonyítékot senki sem tudott felhozni Sallustius szerzősége ellen –, egyik még a polgárháború előtt Kr. e. 50-ben, a másik Kr. e. 46-ban íródott. A levelekben a történetíró tanácsokkal szolgál Caesar számára az állam rendjének helyreállítására, valamint a kormányzás módjára vonatkozóan. Az első levél arra vall, hogy erre alkalmasnak tartja őt, a másodikban már felsejlenek kételyei is. A Kr. e. 63-ban leleplezett Catilina-féle⁸ összeesküvésről szóló történeti művében Catóval állítja szembe Caesart, remek jellemzést ad a két eltérő személyiségről, akik mindketten kiváló polgárok, és birtokában vannak a sikerhez szükséges erénynek. Az aktív, becsúgyó politikus áll szemben az erkölcsi hőssel (Caesar – Cato), Sallustius egyébként egyikükre sem „szavaz” már, szempontunkból azonban Caesar jellemzése a fontos. Mennyire hiteles és tárgyilagos a történetíró véleménye? Sallustius az aktív politikálástól már visszavonult, amikor ezt írta, Caesart még mindig kiváló erényű férfiúnak tartja, de már nem az eszmé-

⁴ Kettőjük kapcsolatához lásd: Gelzer, M.: Cicero und Caesar. Wiesbaden, 1968.; Dahlmann, H.: Cicero, Caesar und der Untergang der libera respublica. Gymnasium, 75. 1968. 337–355.; Willrich, H.: Cicero und Caesar zwischen Senats Herrschaft und Gottkönigtum. Göttingen, 1944.

⁵ Plutarchos: Párhuzamos életrajzok. Fordította: Máthé Elek. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Plutarchos): Iulius Caesar 3., Cicero 39.

⁶ Cicero és Sallustius kapcsolatához számos információt ad az a két *invektiva*, amelyeket egymás ellen írtak: Antik Tanulmányok, 41. 1997. 243–250. Fordította Hoffmann Zsuzsanna.

⁷ Lásd: Maróti Egon: A 2. Sallustius levél és Cicero. Antik Tanulmányok, 5. 1958. 45–47., szintén a hitelességhez lásd még: Sallustius Crispus összes művei. Fordította. Kurcz Ágnes. Budapest, 1978. 173. (utószó).

⁸ Az összeesküvés kapcsán Caesar igen nagyhatású beszédet mondott a senatusban, Cato, a kérelmetlen ellenfél csak ingyen gabona osztással tudta lecsillapítani a tömeget, lásd: Plutarchos: Caesar 7.

nyi államférfit látja benne, de nem is ellenséges íranta. Látásmódja tárgyilagosabb, letisztultabb, mint korábban, de ez nem a 60-as évek Caesar portréja,⁹ hanem egy általános kép a politikusról.

Hála Caesar rendkívül szuggesztív, karizmatikus egyéniségének, igen eleven és színes Caesar-kép maradt ránk az antik híradásokból. Nem könnyű azonban meglátni a valódit a történetírói ékítményekkel díszített, némiképpen „mitizált” Caesar-portré mögött. Számos apró epizód, róla szóló történet, híres mondás, soha végre nem hajtott tettek sora színesíti a palettát. Nagyon sokat köszönhetünk a róla szóló gazdag információs anyag tekintetében az antik történelmi életrajz műfaj képviselőinek. „Nem történelmi művet írok – vallja Plutarchos –, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, hanem egy-egy jelentéktelen dolog, tréfás megjegyzés gyakran jobban megvilágítja a valódi jellemet, mint a legnagyobb csaták, hadseregek vagy ostromok.”¹⁰ Plutarchos Nagy Sándorral hasonlítja össze Caesart, ugyanis szerinte nem maradt el a „legnagyobb és legsodálatosabb hadvezérek és katonai személyiségek egyike mögött sem”, rendelkezett az ékesszólás természetes ajándékával, azonban többre becsülte a hatalomnak és a fegyvernek köszönhető elsőséget. Kiemeli továbbá a katonák különös ragaszkodását hadvezérükhöz, amit ő bőkezű juttatásokkal, okos bánásmóddal, személyes bátorságával és bajtársiasságával ért el.¹¹ Rendkívüli ambíció és dicsőségvágy fűti, távlati tervei azonban nem a reformokat, az államrend stabilizálását célozzák, hanem újabb hódításokat (parthusok, dákok). Plutarchos is elsősorban hadvezért lát benne, lényegében ő tekinthető a kanonizálódott hadvezéri portré megteremtőjének.¹² Életrajzírója azonban nem hallgatja el azt a felismerését sem, hogy hőse szinte kora ifjúságától kezdve törekedett a hatalom megszerzésére.¹³ A másik biográfus Suetonius,¹⁴ egészen más műfajt és stílust képvisel, de Caesarról hadvezérként lényegében ugyanazokat vallja, mint Plutarchos, államférfiként azonban zömmel negatívumokat sorakoztat fel, vagyis mértéktelen becsvágyát és hatalomvágyát, gőgösségét (főként élete végén), illetve a királyi hatalomra való törekvését. Suetonius Octavianussal állítja szembe, ebből kitűnik, hogy nála a kimagasló személyiség és végzetes politikus ellenében a békés szervező, az ügyes diplomata viszi el a pálmát.

Az antik szerzők sorában említést érdemel még két görög történetíró, Appianos és Cassius Dio. Appianos is Nagy Sándorral hasonlítja össze: „Caesar minden tekintetben szerencsés, isteni férfiú volt, nagy tetteket vitt véghez és méltán hasonlítható Alexandroshoz.” Az összehasonlítást a következőképpen summázza: „mindketten mindenképpen becsvágyóbbak voltak, igen harciasak, szándékuk végrehajtásában rendkívül gyorsak, a veszéllyel soha nem törődtek, önmagukat egyáltalán nem kímélték, és nem annyira a haditudományban, mint inkább a merészségben és szerencséjükben bíztak”.¹⁵ Appianos külön hangsúlyozza mindkét zseniális hadvezér esetében a megbocsátás, a könyörületesség érnéjét, s hogy mindketten határozottan törekedtek tudományos ismeretek szerzésére, Ale-

⁹ Hangsúlyozza benne Caesar híres *clementia*ját, amire a 60-as években nem is volt módja, a polgárháború alatt és után viszont annál inkább.

¹⁰ Plutarchos: Alexandros I.

¹¹ Plutarchos: Iulius Caesar 15–17. A dictator azt is pontosan tudta, hogy a háborút semmi más nem igazolja, csakis a győzelem. Aki győz, annak nem kell magyarázkodnia. Nem véletlenül fogadta csalódottan a római nép, hogy Octavianus nem vállalta fel a Caesar által tervezett parthus háborút.

¹² Utcsenko, Sz. L.: Julius Caesar. Fordította Gódegy Endre. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Utcsenko) 30.

¹³ Plutarchos: Iulius Caesar 1, 3, 4, 11, 28, 60, ebben véleménye Ciceróéval találkozik, aki elsőként ismerte fel Caesar tetteiben a határozott célt.

¹⁴ Suetonius: Caesarok élete: Az isteni Iulius. Fordította: Kiss Ferencné. Budapest, 1968. (a továbbiakban: Suetonius)

¹⁵ Appianos: 2,149.

xandros Indiában, Caesar pedig Egyiptomban, az előjelekhez és jóslatokhoz mindegyikük ironikusan viszonyult, ugyanakkor mindkettőjükön beteljesült a megjósolt végzet.¹⁶

Cassius Dio az Antoninusok korabeli arisztokrácia képviselője, *Római történelem* című munkájához számos forrásból merít, fontos érdeme, hogy olyan részleteket és eseményeket közöl, amelyeket más, fennmaradt szerzők nem. Konklúzióként megállapítható, hogy saját korának megítélése szerint Caesar olyan kiemelkedő személyiség, mint Marius, Sulla¹⁷ vagy Pompeius, és mindenekelőtt hadvezér. Főként ezeket a személyiségjegyeket hangsúlyozzák a kortársak, és ebben látják történelmi szerepét is. Caesar a kortársak és a közvetlen utódok szemében nem volt államférfi és igazi újító, bár az államrend átalakítását vitán felül ő alapozta meg, a reformer szerepét Augustus kapta.

Hogyan viszonyultak a nagy rómaihoz a későbbi századok? A reneszánsz kornak, amelyet az antikvitás és a *humanitas* eszménye szenvedélyesen vonzott, nem volt kedvelt hőse Iulius Caesar.¹⁸ A 18. és a 19. század, a „második reneszánsz” korában megnőtt az érdeklődés iránta. A kor eszménye a cselekvő politikus, a katonai vezér, Napóleont különösen érdekelte a jeles antik hadvezér pályafutása.¹⁹ Az első európai történész W. Drumann,²⁰ aki Caesar pályafutásáról panegyrikus hangvételű értékelést adott, kiemelve államférfiúi és politikusi vonásait. A Caesar mítosz európai megteremtője kétségkívül Th. Mommsen,²¹ a *Római történet* című, igen nagyhatású munkájával. Szerinte Caesar rendkívüli hatású, hatalmas géniusz, kiváló szónok, hadvezér, író, de elsősorban államférfi (Staatsmann). Ezen kiváló jellemzőinek sajátos együttese tette lehetővé számára mindazon tettek véghezvitelét, amire más nem volt képes. Mommsen tömör értékelése szerint a királyi hatalom visszaállítására törekedett, de a demokrácia eszméinek tiszteletben tartásával, Gallia meghódításával és romanizálásával egyben a modern európai civilizáció megteremtője is lett. Lényegében a két említett szerző felfogását utasítja el terjedelmes, de dilettánsnak ítélt munkájában Ferrero.²² Az orosz történészek közül R. J. Vipper²³ foglalkozott egy (a maga idejében) alapos munkájában Caesar pályafutásával, nézetét Ed. Meyer vitte tovább.²⁴ Syme²⁵ megítélése szerint Caesar realista és opportunistá volt, ugyanakkor nagyon is konzervatív, és egyáltalán nem biztos, hogy célja a hellenisztikus monarchia megteremtése volt. Kiemelkedő a 20. század közepén N. A. Maskin munkája,²⁶ amelyben arra felhívja a figyelmet, hogy a szinte áttekinthetetlenül gazdag Caesar irodalom éppen Caesar társadalompolitikáját hagyja figyelmen kívül. Maskin alapvető munkájában nagy figyelmet szentel a caesarizmus fogalmának megvilágítására. Mit is jelent ez a fogalom? Különböző értelmezések születtek, de a lényege nem egyértelmű. Utcsenko – helyesen – a fogalom tagadása mellett foglal állást. Véleményét a következő módon összegzi: „Kétségbe vonjuk magának a »caesarizmus« fogalmának a jogosultságát. Sőt hajlandók vagyunk úgy

¹⁶ Appianos: 2, 152–154.

¹⁷ Sulla, amikor tanácsadói lebeszéltek az ifjú Caesar megöléséről, így válaszolt: „ha eszük volna, tudhatnák, hogy ebben a gyermekben nem egy, de több Marius rejtőzik”. Plutarchos: Caesar 1.

¹⁸ Dante Vergiliust választotta vezetőnek, Petrarca a nagy szónok, Cicero előtt tisztelgett.

¹⁹ Unokaöccse írt is egy háromkötetes munkát róla, Napoleon III.: Histoire de Jules César. I–III. Paris, 1865–1866.

²⁰ Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. Első kiadás, 1834–1844.

²¹ Römische Geschichte. Berlin, 1941. 476–582.

²² Ferrero, G.: Grandezza e decadenza di Rom. Róma, 1904.

²³ Ocserki isztorii Rimszkoj imperii. Moszkva, 1908.

²⁴ Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius. Berlin, 1922.

²⁵ Roman Revolution. Oxford, 1939.

²⁶ Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. Moszkva–Leningrád, 1949. Magyarul: Budapest, 1953. Fordította: Borzsák István.

vélni, hogy ez a lényegében keveset kifejező fogalom csupán a bonapartizmus szinonimájául, illetve »pseudonimájául« szolgál, minthogy valószínűleg a napóleoni háborúk és a napóleoni birodalom korszakában keletkezett.²⁷ Az újabb kutatások egyre nehezebben követhetők, illetve kevés új szempontot vetnek fel. A legújabb irodalomból kiemelendő M. Gelzer²⁸ munkája, továbbá Baldson,²⁹ Ch. Meier³⁰ és H. Jehne kötete. Caesar megítélése természetesen változó, sokszínű, az érdeklődés azonban megmaradt iránta, a jelenkort főként a politikus és államférfi érdekli.

2. Caesar értékelésének rövid áttekintése után érdemes ezt a rendkívüli személyiséget közelebbről, személyes kvalitásait tekintve is megvizsgálni. Milyen is volt valójában? Külsőjéről Suetonius jellemzését idézzük: „Úgy mondják magas termetű, fehér bőrű, izmos, teltarcú, élénk fekete szemű, virulóan egészséges ember volt; csak élete utolsó éveiben ájult el gyakran, és szenvedett nyugtalanító álmoktól.”³¹ Teste ápolt, szinte túlzóan aprólékos gonddal, nemcsak gondosan nyiratkozott és borotválkozott – Suetonius szerint – hanem szörntelenítette is magát. Hiúságát bántotta a kopaszodás, ezért haját előre fésülte, illetve szívesen viselt babérkoszorút. Azt a kitüntetést, amelyik ezt engedélyezte számára, különösen szívesen fogadta a senatustól és a néptől. Különleges választékkal öltözködött, tudjuk meg továbbá életrajzíróitól (Plutarchos, Suetonius), a senatoroknak kijáró széles bíborsávós, rojtos ujjú tógában járt, és azt mindig a sáv fölött kötötte meg nagyon lazán. Talán ezért is terjedt el Rómában az a Sullának tulajdonított mondás: „óvakodjanak az övét hanyagul viselő ifjútól”.³² Eleinte Róma város Subura negyedében lakott egy szerény házban, majd főpapi tisztsége elnyerése után a Via Sacrára költözött egy középszerűbe. Nagyon kedvelte a fényűző berendezést, kitűnő ízlése volt, szerette a festményeket, szobrokat, és különösen vonzották a drágakövek. Evés-ivásban mértékletes és szerény. M. Cato mondása szerint: „Egyedül Caesar fogott hozzá józanul a köztársaság megdöntéséhez.”³³ Ékesszólásban és katonai tudásban a legkiválóbbak szintjén állt. Cicero Brutusnak ajánlott, szónoklásról szóló írásában, ahol felsorolja a szónokokat, azt mondja, nem ismer senkit, aki Caesart felülmúlná, aki választékosan, ragyogóan beszél, sőt előadásmódja nagyszerű és nemes. Cornelius Neposnak ezt írja Caesarról: „Nos hát?! Találsz-e akár egyet is a szónokok között – pedig ők egyébbel sem foglalkoztak –, akit Caesarnál többre tartanál? Ki múlja őt felül világosan fogalmazott, magvas gondolatokban? Kinek van nála ékeesebb vagy csiszoltabb kifejezőmódja?”³⁴ Megnyerő modorú, nagyon is közvetlen, művelt és szellemes, mindenkiel megtalálta a megfelelő hangot. Közéleti befolyását, a néptömegek gyakorlati rendkívüli hatásait ellenfelei nem vették észre (vagy alábecsülték), kivéve Sullát és Cicerót, akik többször figyelmeztettek erre. Bőkezűen költekezett, különösen kiemelkedett ebben aedilisi tisztsége idején, amikor is minden elődjét messze felülmúlta. Plutarchos szerint: „Sokan azt hitték, nagy áron vásárol meg pillanatig tartó hírnevet, a valóságban azonban semmitmondó összegekért szerezte meg a világ legmagasabb helyét.” Ugyancsak Plutarchos meglátása az, hogy: „Nagyságát hadjáratainak köszönhette, és bár képességei alkalmassá tették volna rá, mégsem vált soha a legnagyobb politikai szónokká.”³⁵ A néptömegeket elkápráztatta rendkívül bátor kiállásával, merész újításaival, azok szinte bálványoz-

²⁷ Utcenko 407.

²⁸ Iulius Caesar. München, 1940. Cicero und Caesar. Wiesbaden, 1968.

²⁹ Baldson, J. P. V. D.: Iulius Caesar and Rome. London, 1967.

³⁰ Caesar. München, 1986. Jehne, H.: Der Staat des Diktators Caesar. Köln, 1987.

³¹ Suetonius: Caesar 45. Plutarchos (Caesar 17) némiképpen ellentmond Suetoniusnak, szerinte tökéletes testalkatú volt Caesar, de edzéssel fokozta teherbírását.

³² Suetonius: Caesar 45.

³³ Suetonius: Caesar 53.

³⁴ Suetonius: Caesar 55.

³⁵ Plutarchos: Caesar 5; 3.

ták, a senatust pedig nagyhatású szónoki beszédeivel nyerte meg. Aligha tekinthető véletlennek, hogy ellenfelei nem találtak más módszert „legyőzésére”, mint a március idusán történt alattomos merényletet. Márai Sándor idevágó gondolata a *Rómában valami történt* című történelmi regényéből a következőképpen hangzik: „A hatalom olyasmi, amit nem lehet megtanulni. ... Amíg a személyes tulajdonság, a hatalom kisugárzik egy emberből, tehetetlenek ellenfelei.”³⁶

3. Talán az eddig elmondottak sejtetni engedik, milyen rendkívüli egyéniség lehetett a zseniális hadvezér, politikus Caesar, aki irodalmi munkássággal is dicsekedhetett.³⁷ A továbbiakban egy másik, a Caesar mítosz szempontjából szintén fontos területet vesszünk vizsgálat alá, nevezetesen a kultuszhoz, illetve az istenekhez való viszonyát.³⁸ Caesar nem ellenezte, sőt tudatosan elő is segítette hatalmának vallásos jellegű megalapozását. Hadvezéri érdemei mellett öntudatosan hivatkozott származására. Nagynénje, Iulia (Marius felesége) temetésén mondott beszédében a következőket hangsúlyozta: „Iulia néném nemzetsége anyai ágon királyoktól származik, apai ágon a hatalmas istenekkel rokon. A Marcus Rexek ugyanis Ancus Marciustól származnak, anyám is ezt a nevet viselte; a Iuliusok pedig Venustól, s a mi családunk ezek nemzetségéből való.”³⁹ Ahogyan vitatott Caesarnak a királyi címre való törekvése, hasonló módon kétséges az istensége is, ennek kapcsán továbbá az sem egyértelmű, hogy istenné avatása még életében megtörtént-e, avagy csak halála után. A kultusszal közvetlenebb kapcsolatba először papi tisztségei révén került.⁴⁰ A pontifexek *collegiuma* az egyik legősibb, legrangosabb papi testület az ókori Rómában. Ők a senatus és a magistratusok legfőbb tanácsadói minden állami kultusszal kapcsolatos kérdésben. A *pontifex maximus* a jogi hierarchiában a legfelsőbb helyen áll, azaz vallási ügyekben a többi pap felett egyfajta igazságszolgáltatást is gyakorolt.

A kutatás újabban sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel, elsősorban azt vizsgálva, hogy maga Caesar hogyan viszonyult ehhez a problémához, pontosabban törekedett-e még életében az isteni cím elnyerésére, avagy reális politikai érzékének köszönhetően tiszteletben tartotta a tradíciókat.⁴¹ H Gesche⁴² beható vizsgálódást folytatott ebben a témakörben, következtetései alaposnak és megfontoltnak tűnnek. A szerző mindenekelőtt bizonyos fogalmi definíciók pontosítására figyelmeztet, jelesül az istenné válást (Vergottung) szükséges világosan megkülönböztetni az istenítés (Vergöttlichung) fogalmától.⁴³ Az istenítés azt

³⁶ Márai Sándor: Történelmi regények. Budapest, 2002. I. kötet, 53.

³⁷ A már fentebb idézett Caesar *Corpus* írásain kívül, megemlítendő a *De analogia* című munkája, az *Iter* című költeménye, ifjú korában is próbálkozott színpadi darabokkal (Hercules dicsérete, Oedipus király), tudunk egy *Dicta collectanea* (Összegyűjtött mondások) című munkájáról, azonkívül ő „vezette be” a távollévőkkel levélben való érintkezés gyakorlatát is (Cicero mellett), ezekben a levelekben egy speciális „titkos” írást használt. Kommentárjaihoz a senatusnak írásban küldött jelentései szolgáltak alapul.

³⁸ A kérdéssel három alapvető munka foglalkozik újabban, Dobesch, G.: *Caesars Apotheose zu Lebzeiten und sein Ringen um den Königstitel*. Wien, 1966.; Gesche, H.: *Die Vergottung Caesars*. Frankfurter Althistorische Studien, Kallmünz, 1968. (a továbbiakban: Gesche); Weinstock, St.: *Divus Julius*. Oxford, 1971. (a továbbiakban: Weinstock)

³⁹ Suetonius: Caesar 6., Plutarchos: Caesar 5. Az ókori Rómában közismert az állami és a vallási vezetés összefonódása.

⁴⁰ Kr. e. 87/86.: *flamen Dialis*, 74/73-tól tagja a *pontifexi* testületnek, 63-tól *pontifex maximus*, 47-től pedig az *augurok collegiumának* is tagja lesz.

⁴¹ A problémakör összefügg a királyi hatalom, illetve a diadém elnyerésével is.

⁴² Lásd fentebb a 38. jegyzetet.

⁴³ A kérdéses fogalmak tisztázásához lásd még: Gesche 7. skk.; továbbá Köves-Zulauf, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Köves-Zulauf) 169. skk. Köves-Zulauf részletesen vizsgálja az ember és isten közötti határ elmosódásának különböző fokozatait is.

jelenti, hogy az érintett személy, különböző olyan megtiszteltetésekben részesül, amelyek az isteneket illetik meg, de szakrális-jogi értelemben nem tekinthető istennek. Ezzel szemben az istenné válás esetében az adott személy hivatalos-állami kezdeményezésre bekerül a Pantheonba, vagyis a hivatalosan elismert, állami istenek sorába. Ez utóbbi szakrális eljárásnak azonban elengedhetetlen feltételei vannak, nevezetesen rendelkeznie kell kultikus névvel, kultushellyel, valamint a kultuszát hivatalosan irányító, azért felelős pappal. Az ókori Rómában, tekintettel a konzervatív államrendszerre, valamint a vallás formális (rítusok által meghatározott) jellegére, nagyon is komolyan vették ezt. Caesar esetében azonban ezen feltételek megléte nem igazolható meggyőzően. A források utalnak ugyan egy bizonyos *decretum*ra,⁴⁴ amely lehetővé tette Caesar számára, hogy életében istenné válhasson, tekintettel a feltételek meglétére. Suetonius ezzel kapcsolatban a következőt írja: „... azt is eltűrte, hogy minden emberi méltóságnál magasabb kitüntetések szavazzanak meg neki: ... templomokat, oltárokat, szobrot az istenek szobrai között, helyet az istenek tiszteltére terített asztalnál, főpapot a maga tiszteletére, saját Lupercus papi testületet”.⁴⁵ A felsoroltak ellenére haláláig nem tudunk kultusznevről és kultushelyről, arról van forrásadat, hogy M. Antonius megbízták a Caesar kultuszáért felelős papi teendőkkal, de ő valójában a *dictator* életében nem gyakorolta ezt a megbízatását, vagyis inaugurálása nem történt meg. Az természetesen nem zárható ki, hogy ezeket a megtiszteltetéseket valóban megszavazták, de – a források alapján – gyakorlati alkalmazásukra csak a halála után került sor az apotheózis⁴⁶ kapcsán. A halál utáni istenné avatásra akadnak példák a római történelemben is, például az első király, Romulus esetében, ami egyben azt is bizonyítja, hogy Caesarnak még életében, értelmetlen lett volna a hagyományok megsértésével apellálni a királyi címre és a diadémra.⁴⁷ Appianos közlése szerint a *dictator* határozottan tiltakozott a királyként való megszólítás ellen, és megbüntette azokat a néptribunusokat, akik a monarchikus törekvések gyanúját keltezték vele kapcsolatban.⁴⁸

Kr. e. 44. február 15-én azonban ismét olyan esemény történt, ami fokozta a gyanút Caesar monarchikus törekvéseit illetően.⁴⁹ M. Antonius, a *Luperci Iuliani* vezetője a *Lupercalia* ünnepen diadémot akart Caesar fejére tenni, ezt kétszer is megkísérelte, amit a *dictator* elhárított, tiltakozását a tömeg tapsviharral helyeselte. Tekintettel a jelenlévők reakciójára, Caesar a diadémot a capitoliumi Iuppiter szentélybe vitette.⁵⁰ Caesar 44-ben köztudottan egy parthus hadjáratra készült, ennek kapcsán elterjedt Rómában egy olyan Sibylla jóslat, miszerint keleten csakis egy király győzedelmeskedhet.⁵¹

Források alapján nem igazolható meggyőzően az a vád, hogy Caesar királyi hatalom megszerzésére törekedett volna. Monarchikus jellegű törekvései⁵² mögött azonban az a vi-

⁴⁴ Gesche 38.; Cassius Dio 44,64.; Cicero: Philippikák, 2,43. Magyarul: Budapest, 1990. Fordította Maróti Egon. Suetonius: Caesar 76.

⁴⁵ Suetonius: Caesar 76.

⁴⁶ Bővebben lásd: Gesche 48, 92.

⁴⁷ A királyi cím, diadém kérdéséhez, illetve párhuzamos esetek vizsgálatához lásd: Gesche 48, 92.

⁴⁸ Lásd: Appianos 2,108; Cassius Dio 44,10.; 46,49.; Plutarchos: Caesar 60–61.; Plutarchos: Antonius 12.; Suetonius: Caesar 79.; Velleius Paterculus: Róma története. 2,68. Fordította: Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1995. Nikolaos Damaskénos: Augustus életrajza 20.

⁴⁹ A jelzett eseményt, valamint annak körülményeit részletesen tárgyalja idevágó munkájában Welwei, K. W.: Das Angebot des Diadems an Caesar und das Luperkalienproblem. *Historia*, 16. 1967. 44–69.

⁵⁰ Plutarchos: Caesar 61.; Antonius 12.; Appianos 2,109.; Suetonius 79.; Cassius Dio 44,11.; Nikolaos Damaskénos 21.

⁵¹ Lásd: Suetonius: Caesar 79.; Appianos 2,110.; Plutarchos: Caesar 60.; Cassius Dio 44,15.

⁵² Caesar és a monarchia kérdéséhez lásd: Burkert, W.: Caesar und Romulus-Quirinus. *Historia*, 11. 1962. 356–376.; Kraft, K.: Der goldene Kranz Caesars und der Kampf um die Entlarvung des

lágos felismerés áll, hogy ez az egyetlen gyakorlati kivezető út a köztársaság egyre mélyülő válságából, továbbá észrevette azt is, hogy ehhez egy szervezett erő áll rendelkezésére, ez pedig a hadsereg.⁵³ Korábban már Marius és Sulla is próbálkozott hasonló megoldással, de a leghatározottabb kísérletet erre Caesar vitte véghez. A *respublica* elszánt védelmezői igyekeztek Caesar törekvéseit negatív megvilágításba állítani, viszont maga Caesar, illetve barátai a propaganda eszközeivel némiképpen leplezik a valódi célt. A kutatások mai állása szerint Caesarnak nem voltak eleve monarchikus céljai, a polgárháborúba lényegében ellenfelei miatt sodródott bele, de maga kitartóan követelte a tárgyalásokat, illetve a békés rendezést. Miután ellenfeleit legyőzte, lényegében kísérletet sem tett örökletes monarchia létrehozására, sőt a hadseregről is lemondott. Túlzó az az állítás, miszerint lerakta egy nagyszabású, örökletes monarchia alapjait, építve a hellenisztikus mintákra, a katonai vezérről, a megváltó, felszabadító személyiségről szóló tanításokra. Havas László sommás véleménye reális konklúzióknak tűnik: „A valóság feltehetően az, hogy a politikus a maga irányvonalát a tradicionális római jelszavakra: a *dignitas*-ra és a popularisok által megkövetelt népszerűenitásra, valamint a *misericordia*-ra (könyörületesség), a *liberalitas*-ra (nyájasság), s főképp a *clementia*-ra igyekezett alapozni, élve azzal az epikureista gondolattal is, hogy az anarchia után a zavartalan jólétet általában egy kiemelkedő személy szavatolja.”⁵⁴

A hatalomnak vallásos jellegű megalapozása és alátámasztása ismert keleti szokás. Nem tagadható egyértelműen, hogy ez nem hatott Caesarra.⁵⁵ Az uralkodó szorosabb kapcsolata a kultusszal, illetve az istenekkel főként a hellenizmus korában lett erősebb. Ennek magyarázata az, hogy a kiszolgáltatottság és a tehetetlenség érzése fokozta a természetfeletti segítség utáni vágyakozást, az ember egy közvetlenebb, megfoghatóbb támaszt, vigaszt várt. Ebből az elvárásból fakadt az a képzet, hogy a sikeres, nagy emberekben valamiféle emberfeletti, isteni erő lakozik.⁵⁶ Ezek a képzetek főleg a polisz hanyatlása idején, az embernek a társadalomtól való elidegenedése időszakában erősödtek fel. A néptömegek és a vezetőik között elhalványult a reális viszony. A hősök, hadvezérek szobrok, áldozatok, dicsőítő feliratokat kaptak, magasztalásukra himnuszok születtek. II. Philipposz például a lánya esküvőjén körbehordoztatta saját szobrát a tizenkét olymposzi istené között. Ezekhez a különleges személyiségekhez nem illik, hogy halandóktól származzanak. Így léphetett fel Alexandros is az isteni származás igényével, illetve azonosította magát különböző héroszokkal. Kr. e. 324-ben, a 114. olympiai játékok alkalmából kihirdette, hogy valamennyi görög város köteles törvénybe foglalni az ő isteni származását, és megszervezni a hozzá kapcsolódó szertartásokat. Athén és Spárta nem igazán szimpatizált a gondolattal, ráadásul az isteni hérosz a következő évben (323) meghalt. Ez azonban nem szabott gátat a további hasonló kezdeményezéseknek, például Démetriosz Poliorkétész is ezt tette, akinek

Tyrannen. Darmstadt, 1968.; továbbá fontos idevágó szempontokat vet fel Welwei idézett munkája is.

⁵³ Cassius Dio (42,49) Caesarnak tulajdonítja a következő mondást: „Két dolog szilárdítja, védi és növeli a hatalmat: a hadsereg és a pénz, e kettő elképzelhetetlen egymás nélkül.”

⁵⁴ Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. 30. (In: Agatha IV. Szerkesztette: Havas László. Debrecen, 1998.)

⁵⁵ Egyiptomi, illetve syriai tartózkodása után érzékelhető a hatás, Egyiptom helytartóságát 63-ban sikertelenül próbálta elnyerni, az említett keleti szokáshoz érdekes tanulmányozni Augustus egyiptomi kultuszát, illetve az első ottani helytartó, Cornelius Gallus esetét.

⁵⁶ Párhuzamot jelentenek ehhez a mítoszok héroszairól szóló különös történetek, ezek isteni erejéről, amely haláluk után mutatkozik meg. Vö. Dionysos-orgiák, ahol a hívek mintegy megistenülnek, Bacchosszá válnak. Királyok, hadvezérek, filozófusok is, így például Platón halála után a tanítványai héroszként tisztelték, és istenhez hasonló történeteket és költeményeket alkottak róla.

kultuszáról himnusz is tanúskodik.⁵⁷ Kezdetben a királyok istenítése ösztönös jelenség, „alulról” jön, a válság és a létbizonytalanság miatt konkrét „istenekbe” akarnak kapaszkodni, de végül a királyok kultuszához fűződő jámbor hit keserű kiábránduláshoz vezet. Vallástörténeti jelentősége azonban mégis nagyon fontos és maradandó, mivel hozzájárult a hagyományos istenek tiszteletének rombolásához, csökkentette a távolságot és különbséget az emberek és természetfeletti lények között. Azzal a képzetel, hogy az ember elfeledkezve halandó létének korlátairól, istennek képzelje magát, előkészítette a talajt az „istenemberek”, valamint a hellenisztikus uralkodók helyébe lépő római császárok *consecratio*ja (halál utáni istenné válás) számára.⁵⁸ Ezek a nézetek a korabeli Rómában is ismertek voltak, hatásukat fokozták a különböző csodás jelek, jóslatok, messiás-képzetek is.

Élő rómaiak istenként való tisztelete Görögországban kezdődött. Ezt a gyakorlatot a „hivatalnokkultusz” megnevezéssel illeti a kutatás, amellyel főként a hellenisztikus városokban honos uralkodókultuszt vitték át a római magistratusokra⁵⁹. Ez a gyakorlat a senatus tiltakozása ellenére terjedt, ebben a sorozatban jelent áttörést Caesar. Ő egyszerre léphetett fel a hellenisztikus istenkirályok és az isteni védelmet élvező, „szerencsés” római hadvezérek örököseként. Katonai győzelmeit felhasználta hatalma vallásos jellegének megerősítésére is. Pharsalus után (Kr. e. 48.) kisázsiai városok feliratokat állítanak Caesar tiszteletére. Ezeket egykori uralkodók analógiájára, kitüntető neveken emlegetik, „theosz epiphánész” (földön megjelent isten), Arés és Aphrodité leszármazottja, Szótér kai Euergetész (az emberi nem megmentője és jótévője). Ezeket a megtisztelő feliratokat a senatus a győzelmekkel együtt jóváhagyja, ha nem is ért vele egyet. A szokás meglétére utal Cicero fivéréhez intézett levele: „Biztos lehetsz benne, hogy a görögök téged, úgy ahogy vagy, istennek fognak tekinteni, aki az égből szállt alá a provinciába.”⁶⁰ Jó példa a római történelemből az emberi és isteni lét határainak szemléltetésére, annak időszakos „átlépésére” a diadalmenet tartás. A győzelmi felvonulás eredetileg vallásos aktus, amikor az *imperator*, a győztes hadvezér Iuppiternek öltözött vonul fel diadalszekéren. Ilyenkor rövid időre átlépi emberi létének határát, de ezután vissza kell térnie a halandó világba, erre figyelmezteti őt a mögötte álló rabszolga.⁶¹ Egyébként a hadvezér a szertartás alatt merev, szoborszerű tartásban látható a diadalszekéren, mintegy „élő” Iuppiter szobor. A *triumphus* különben szorosan összefügg két fontos kérdéssel, egyik az ember és uralkodó istenítése, a másik a hivatalos játékok rendezése, ez utóbbi eredete a diadalmenetre megy vissza.⁶² Köztudott, hogy Caesar⁶³ több ízben is tartott diadalmenetet, sőt a polgárháborúk lezárása után példátlan mó-

⁵⁷ Himnusza így hangzik: „Te vagy az egyetlen istenünk, a többi isten vagy távol van, vagy süket, vagy nem törődik velünk, de téged a saját szemünkkel látunk.” – idézi Hahn István: Istenek és népek. Budapest, 1980. 229.

⁵⁸ Az antik hőskultuszhoz lásd még: Taeger, Fritz: Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes. Stuttgart, 1957–1960. (a továbbiakban: Taeger)

⁵⁹ Például 212-ben a Syracusát felszabadító M. Claudius Marcellus; 197-ben T. Quinctius Flaminius, aki a Kynoskephaloi melletti győzelem után kihirdette a görög városok szabadságát, vagy Sulla esete, akit még életében istenként tiszteltek Athénban.

⁶⁰ Epistulae ad Quintum 1,1,7 – fivére Kis-Ázsiába készült helytartónak (Kr. e. 61–59.), a sorokat biztatására szánta.

⁶¹ Az intellem így hangzik: „*Respice post te! Hominem esse memento!* (Tekints a hátad mögé! Ne felejtse el, hogy ember vagy!)

⁶² A diadalmenet tartás, illetve a hivatalos játékok rendezése, illetve az ember és uralkodó istenítése kérdéséhez lásd: Köves-Zulauf 161.

⁶³ Caesar egyik papi tisztsége, a *flamen Dialis* is jó példa, ez a tisztségviselő ugyanis számos kötelemmel korlátozva, mintegy élő Iuppiter szoborként lép az emberek életébe, lásd: Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 111, vö. Gellius: *Noctes Atticae* 10,15.

don négyszeres diadalt ünnepelt. A nyilvános játékok (*Ludi publici*)⁶⁴ alkalmával a játékvezető *triumphator* öltözéket visel, és ez a felvonulás eredetileg nem a Capitoliumon ért véget, hanem továbbhaladt a cirkuszba.⁶⁵ Caesar természetesen ismerte és tekintetbe is vette a rómaiak tradicionális vallásosságát, ugyanakkor ki is használta saját politikai céljai érdekében. Hatalmának vallásos jellegéről az ő személyes véleményét nem ismerjük. Kommentárjaiban alig akad ilyen jellegű utalás. Hivatalosan a célja az volt, hogy „megszabadítsa a római népet egy jelentéktelen embercsoport uraskodásától”.⁶⁶ Azt természetesen nem lehet tudni, hogyan fogadták volna Rómában a monarchiát (Romulus, Numa, Tarquinius Superbus esetei!)

Az egynél törődő isten képzetére tipikus példa a hellenizmus korában a sorsistennő, Tykhé. A megszemélyesített Véletlen jelképe, vagyis az emberek valódi kiszolgáltatottságának isteni mintaképe. Kiszámíthatatlan szeszélyességét ellensúlyozandó terjedt el a hellenizmus korában a „káldeus” tudomány, vagyis a csillagjósolás.⁶⁷ Ennek értelmében minden napnak megvan a maga uralkodó bolygója, illetve a bolygót megszemélyesítő isten védelme alatt áll, és annak jellemzőit mutatja. Caesar „isteni” kapcsolataiban különösen hangsúlyozta Fortunához való viszonyát, akinek különös kedvenceként tüntette fel magát.⁶⁸ A dictatornak az egyes istenekhez fűződő viszonyát, így ősök, új kultuszok, védelmezők, alapítók, perszonalizált erények, Iuppiter stb. kérdéskörét részletesen tárgyalja alapvető munkájában Weinstock. Caesar kapcsolatát a kultusszal, az istennel, illetve dinasztikus politikáját numizmatikai anyag is igazolja. Kr. e. 44-ben határozatot hozott a senatus arról, hogy pénzt verjenek Caesar ábrázolásával, ez volt az első eset élő személynek érmén való megjelenítésére. Azt, hogy már életében istennek tekintette volna magát, Cassius Dio egy megjegyzése igazolja, eszerint: Caesart Iuppiter Iuliusnak nevezték, a senatus döntött erről, s hogy templomot kapjon Clementiával együtt, és M. Antoniuszt kinevezték papjává, azaz *flamen Dialisszá*,⁶⁹ illetve feliraton is található Caesar istenként való említése.⁷⁰ Feltelezhető tehát, hogy Caesar istenné avatása esetleg már életében 45–44-ben megtörtént. 46-ban Iuppiter, Apollo, Venus és Victoria tiszteletére rendezett improzans játékokkal

⁶⁴ A témához bővebben lásd: Bernstein, Frank: *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom. Historia Einzelschriften*, 119. Stuttgart, 1998. (a továbbiakban: Bernstein)

⁶⁵ A római nyilvános játékok szakrális eredete egyértelmű, mindig egy isten kultuszához kapcsolódott, templom közelében és az adott isten ünnepén rendezték meg, vö. Köves-Zulauf 177., továbbá idevág Bernstein fentebb idézett munkája.

⁶⁶ Caesar: Polgárháború. 22. Caesar „királysága”, illetve a velejáró külsőségekhez lásd még: Weinstock 270.

⁶⁷ A csillagjósáshoz általában lásd: Boll, Franz–Bezold, Carl: *Csillaghit és csillagfejtés*. Budapest, 1987.

⁶⁸ Caesar „szerencséhez” lásd: Taeger 24, 50,58; Böhmer, Franz: Caesar. Darmstadt 1967, 89–106; Weinstock, 112. Vö. még: Sulla Felix és Epaphroditus melléknevét (Szerencsés és Aphroditéhez tartozó), ugyanő fiát Faustusnak (Boldog) nevezte el. Lásd még: Hahn István: *Virtus és Fortuna. Világosság*, 1970. 674.

⁶⁹ Cassius Dio 44,6.; Cicero: Philippikák 2, 43.; vö. még: Weinstock 28.

⁷⁰ *Corpus inscriptionum latinarum* (CIL) X 1231: *Salvio Q. f. Venusto decurioni beneficio dei Caesaris*. Szintén Caesar istenné válására utal a következő felirat: CIL X 2668=ILS 72: *Genio dei Iulii patris patriae quem senatus populusque Romanus in deorum numerum rettulit* (A haza atyjának, Iulius isten Geniuszának, akit a senatus és a római nép az istenek közé számított). A numizmatikai ábrázolásokhoz lásd: Kankelfritz, Ralpf: *Katalog Römischer Münzen*. München, 1974. 36. A 44-ben veretett érmén Caesar babérboszorús feje látható, papi tisztségére utalva fejét olykor lepel borítja, a hátalon Venus istennő, amint *augur* botra támaszkodik, jobb kezében pedig a győzelem istennőjét tartja. Más érméken a földgolyó ábrázolása látható, amely a világalalom szimbóluma volt. Vö. Dio Cassius 44,4. Kleopátra is veretett pénzt saját képmásával, a pénzérme egyébként az ókorban a legjobb propagandaeszköznek bizonyult.

(*Ludi Victoriae Caesaris*) ünnepelte meg Caesar a győzelmeit. Ezután nem sokkal felállították Caesar szobrát a capitoliumi Quirinus templomban, „*Deo Invicto*” (A legyőzhetetlen istennek) felirattal. Cicero Atticushoz írott levele tanúsága szerint (*Ad Att.* 12,45,3) nem győzött csodálkozni az újfajta ízléstelenségen.

A *dictator* halála után egy szokatlan égi jelenség is tetézte az alakja körül szövődött misztikus hírverést. 44 július végén egy különös méretű, rendkívül fényes csillag jelent meg az égen, vöröses színű, közepéből győzelmi koszorúkra emlékeztető sugárkékék indultak ki.⁷¹ A jelenségről szemtanúk meglehetősen pontos közlésére támaszkodó antik híradásokból⁷² tudunk, amit később kínai csillagászoknak az adott esztendőre vonatkozó információi is megerősítettek, nevezetesen ez az égi jelenség a Haley üstökös lehetett. Az „égi jelet” Caesar hívei, illetőleg ellenfelei különbözőképpen magyarázták, és az szerepet kapott a politikai hatalomért folyó harcban is. Feltűnésével éppen egy időben folytak a Iulius nemzetség mitikus ősanja, *Venus Genetrix* tiszteletére rendezett ünnepi játékok.⁷³ Az ünnep alapítója maga Iulius Caesar volt, folytatója pedig adoptált fia és örököse, Octavianus. Az ifjú Caesar ügyes propagandafogással kamatoztatta a szokatlan égi jelenséget saját helyzetének stabilizálására, ötletesen körítve Caesar emlékével, illetőleg saját, ökörfogadós atyja iránti *pietas*ának hangsúlyozásával. Az idősebb Plinius az üstökösre vonatkozó közlését Augustus később elvesztett önéletrajzi írásából idézi:⁷⁴ „Éppen az általam rendezett játékok napjaiban vált láthatóvá egy üstökös csillag hét napon át az égbolt északi régiójában. Körülbelül a nap tizenegyedik órájában tűnt fel (vagyis délután 5 óra körül), fényes és minden országból jól látható volt. A tömeg megvolt győződve az üstökös csillag megjelenésével kapcsolatban arról, hogy az Caesar lelkének a halhatatlan istenek közé való befogadását hirdeti; ezzel az indoklással került fel ez a jel a Caesar-szobor fejére, amelyet nem sokkal ezután a forumon szenteltünk fel.” Tehát az értelmezés magától Augustustól származik. Mit gondolt a jel kapcsán maga Augustus, az a folytatásból derül ki, vagyis volt egy „hivatalos” interpretáció, és egy másik, külön a maga számára: „Ezt vallotta Octavianus a nyilvánosság előtt – folytatja Plinius – de önmaga számára titkos örömmel úgy értelmezte, hogy a csodajel az ő kedvéért született, és ő maga is újjászületett benne és általa.” Köves-Zulauf a sajátos értelmezés kapcsán a következő véleményt fogalmazza meg: „A titkos magyarázat és az ifjú Octavianus valódi véleménye szerint az eljövendő Augustus uralkodói karizmájának a megtestesülése, létrejöttének látható jele. A kétféle magyarázatban csupán Octavianus a közös.”⁷⁵ Octavianus tehát az üstökösöt Caesarra vonatkoztatva értelmezi, a hozzákapcsolódó kisebb fénycsóvát azonban saját magára mint a *dictator* utódára vonatkoztatja. Ez az égi jeladás azt igazolja, hogy Caesar az istenek közé került, egyben az égiek egyértelmű tanújelét adták annak is, hogy Caesar választását az örökösét illetően helyesléssel fogadták. Az örökös az ünnepség helyszínén felállíttatta Caesar szobrát, feje fölött a nevezetes csillaggal és a következő felirattal: „*Caesari hemitheo*” (Caesarnak, a félistennek).⁷⁶ Ezzel Caesar a Ptolemaiosz dinasztia, „theosz szünnaosz” (istentárs) istenkirályainak rangjára emelkedett. Az üstökös megjelenése előtt alig egy hónappal történt meg hivatalosan is Octavianus

⁷¹ A jelenségről, illetve értelmezéséről lásd: Hahn István: *Hitvilág és történelem*. Budapest, 1982. 175–203., vö. még: Taeger 83.

⁷² Servius Vergilius *Aeneis*éhez írott kommentárjából (8,681); illetve a *Bucolica* című művéhez (9,46), továbbá Suetonius: *Caesar* 88.; Plutarchos: *Caesar* 69.; Plinius: *Naturalis historia* 2,23., Cassius Dio 45,7.; vö. még: Köves-Zulauf 192.

⁷³ Bővebben lásd: Bernstein 327.

⁷⁴ *Commentarii de vita sua* címmel írta meg saját életét, hivatkozásokból, ill. idézetekből tudunk létezéséről.

⁷⁵ Köves-Zulauf 192., a csillag, illetve üstökös megjelenése és értelmezése kérdéséhez vö. az ismert betlehemi csillag megjelenését és magyarázatát. A Plinius részletet fordította Hahn István. (Idézi: *Hitvilág és történelem* 178.)

⁷⁶ Servius: *Comm. ad Bucolicam* 9,46.

adoptálásának elfogadása, tehát ez a különös jelenség az isteni jóváhagyás bizonyítéka. A temetést Antonius hivatalosan is úgy rendezte meg, hogy külsőségeiben is emlékeztessen a meghaló és feltámadó istenek szertartásaira, elsősorban az egyiptomi Osiris-Isis misztériumokra.⁷⁷ Rómában az első igazi apotheózis (ember istenné válása) Iulius Caesaré volt. Kr. e. 42-ben rendeletet fogadtak el, amellyel hivatalosan is felvették az istenek közé, és papot jelöltek ki számára, aki felelős volt kultuszának ápolásáért. Ezzel új értelmezést kapott a *divus* kifejezés, ezentúl a „halála után istenné vált” jelentéstartalom kötődik hozzá, tehát hivatalosan konszekrált személyt jelent. Az utód, Augustus nem kívánt isten lenni – számos intő tanulsággal szolgált számára Caesar sorsa –, beérte a *divi filius* (= az istenné vált fia) minősítéssel. A személyének szóló isteni tiszteletet elhárította, Rómában és Itáliában egyáltalán nem engedte meg, a tartományokban is csupán *Genius*ának, illetve Augustusnak, Roma istennővel közösen lehetett áldozni vagy templomot dedikálni.⁷⁸

Caesar vitathatatlanul az új politikai rendszer előkészítője, de annak nem egy széles látókörű tehetség, ragyogó, impulzív egyéniség kellett, hanem egy óvatos, számító intrikus, józanul gondolkodó racionalista, akinek jelszava a *respublica restituta* (a visszaállított köztársaság) lett a hozzátartozó „ régi jó erkölcsök” propagálásával.

HOFFMANN, ZSUZSANNA

Divine Iulius

In the past 2000 years historians and artists alike have been going back to Iulius Caesar, meaning to bring into life the “great man,” who cast a shadow not only on his contemporary rivals, also reaching into later centuries. Antiquity has bequeathed to us a rich portrait of Caesar and it is not easy to answer the question what his charisma consisted in. One important component of his myth is his relationship to gods as well as to religious cult. He did not oppose, in fact, he sometimes consciously furthered the legitimisation of his power by means of religion. It cannot be precluded that he was affected by the religious way of legitimising power known from the Orient which seemed to be especially amplified in the Hellenistic divine kingdoms. It cannot be argued on the basis of sources that he should have striven to win royal title or divine reverence. Thanks to his realistic political finesse, he considered old Roman traditions, although the determined defenders of Roman republic strove to denounce his activities. He based his own political line on the traditional Roman catch phrases such as *dignitas*, popular sovereignty, *miseriordia*, *liberalitas*, *dementia*, within the framework of the Epicurean thought that after anarchy, undisturbed prosperity is usually guaranteed by an outstanding personality. By means of his exceptional charisma, he was always capable of achieving something new; it is hardly a coincidence that his opponents found no other way to defeat him than murdering him.

⁷⁷ A temetési ceremóniához lásd: Borzsák István: Caesar Funeralien und die christliche Passion. Acta Antiqua Academiae Hungariae 10. 1962. 23. A római császároknak ezután különleges temetési szertartást, ún. Kettős temetést rendeztek, tekintettel istenné válásukra, a szertartás lebonyolításához lásd: Chantraine, Heinrich: „Doppelbestattungen” römischer Kaiser. Historia, 29. 1980. 71–85.

⁷⁸ Ezt tanúsítja önéletrása, a *Res gestae divi Augusti* vagy másik ismertebb nevén a *Monumentum Ancyranum* – ennek az írásnak legteljesebb szövege Ancyra városában (a mai Ankara helyén volt), egy Roma istennőnek és Augustusnak közösen dedikált templom falára írva került elő, vö. még: Köves-Zulauf 174.

SZÉKELY MELINDA

„Theodosius amator pacis generisque Gothorum”

Theodosius gót politikájáról

Iordanes, a 6. századi gót történetíró *Getica* című művében Theodosius császárt a béke és a gót nép barátjának nevezi, akinek halálával megszakad a gótok és a rómaiak jó viszonya, a gótok fellázadnak és Itáliába vonulnak.¹

A szakirodalomban a mai napig újra és újra feltűnik ez a nézet. Még a legjelentősebb kutatók munkáiban is szinte *epitheton ornans*, állandó kísérő jelző lett a „gótbarát” kifejezés a császár neve mellett. A toposz fennmaradása különösen érdekes, ugyanis Theodosius 394-ben a Frigidus folyó mellett vívott legnagyobb csatájában gót szövetségeseit szinte pajzsként használta serege előtt, így az összecsapás a gótoknak súlyos embervesztéseget okozott.² 10 000 gót – a fegyverforgató férfiak fele – esett el, amit Theodosius császár közömbösen vett tudomásul, és nem kívánta kárpótolni szövetségeseit a győzelem után sem.³ A kortárs keresztény írók elégedetten konstatálták, hogy a császár ügyesen oldotta meg a barbár problémát. Orosius egyenesen úgy értékeli, hogy a Frigidus folyónál két győzelem született, az egyik Theodosius Eugenius elleni, a másik pedig a birodalom barbárok feletti győzelme volt, mivel a gótok nagy veszteségeket szenvedtek el.⁴

Theodosius kora, a 4. század második felének időszaka kül- és belpolitikai problémákkal volt terhes. A germán származású katonai parancsnokok hatalma vészjóslóan növekedett, miközben a hatalomért trónbitorló császárok vetélkedtek, és évekig kormányozták a birodalom egy-egy területét, megbontva ezzel az állam gazdasági, szervezeti egységét. A kor ellentmondásossága, hogy Theodosius császár barbár seregeket felhasználva indult harcba római *usurpátorok* és csapataik ellen. A megnövelt létszámú hadsereg megoldhatatlannak tűnő problémákkal küszködött. A katonák ellátása, a zsold fizetése, a sereg létszámának pótlása állandó feladatot jelentett az egész késő császárkor folyamán. Régi és új vállalási feszültségek alakultak ki, amelyek egyrészt az erősödő, államilag már támogatott keresztények és a régi hit védelmezői között jelentkeztek, másrészt már a keresztények egy-

¹ Iordanes: *Getica* (De origine actibusque Getarum) (a továbbiakban: Jord. Get.) 29,146. Kiadta: Mommsen, Theodor: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* (a továbbiakban: MGH Auct. Ant.) München, 1982. 1–138. Magyarul: Iordanes: *A gótok eredete és tettei*. Brassó, 1904. Fordította: Bokor János. Iordanes: *Getica*. Pécs, 2002. Fordította: A PTE Ókortörténeti és Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége Kiss M. vezetésével.

² Demandt, A.: *Die Spätantike*. München, 1989. (a továbbiakban: Demandt 1989.) 135–136.

³ Gluschanin, E. P.: *Die politik Theodosius' I. und die Hintergründe des sogenannten Antigermanismus im Oströmischen Reich*. *Historia*, 38. 1989. (a továbbiakban: Gluschanin) 231. Wolfgram, H.: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München, 1990. (a továbbiakban: Wolfgram 1990.) 144–145.

⁴ Orosius: *Historiae adversum paganos libri VII*. (a továbbiakban: Oros.) 7,35,19. Vö. Zosimus (a továbbiakban: Zos.) 4,58,2–3. Rufinus HE 2,33. Socrates (a továbbiakban: Soc.) 5,25. Orosius barbárokhoz való ellentmondásos viszonyulását több kutató is elemezte. A különböző értelmezéseket összefoglalja: Goetz, H. W.: *Orosius und die Barbaren*. *Historia*, 29. 1980. 356–376.

más közötti vitái is megjelentek. A római kormányzatnak meg kellett küzdenie a barbár kérdéssel, a népvándorlás elemi erejű hullámával, amely most már nemcsak a birodalom határain kívül, hanem a határokon belül is érezte hatását. Ezeket a nehézségeket figyelembe véve értékelhetjük helyesen Theodosius gótokkal szembeni politikáját, és a kortárs szerzők műveit elemezve megtalálhatjuk a választ a „gótbarát” jelző kialakulásának hátterére.

Gót-római viszony Theodosius előtt⁵

A keleti germánok közé tartozó gótok már a 3. század harmincas éveitől kezdve támadták a római birodalmat az Al-Duna környékén. A 4. századra ezen a határszakaszon a nyugati gót törzsek domináns erővé váltak. Constantinus császár 322-ben szerződést kötött velük, mely alapján a gótok évpénz fejében kötelezték magukat a birodalmi határok védelmére, és katonáskodást vállaltak a császári seregben. A következő évtizedekben négy alkalommal nagyjából 3000 fős gót kontingens segítette a római háborúkat.⁶ A gótok és a rómaiak között a határ számos pontján kereskedelmi kapcsolat alakult ki, amelyet azonban ismétlődő konfliktusok nehezítettek. Valens császár idejében 367-től három éven át háborút vívtak, amelyet 369-ben egy újabb – a Duna közepén horgonyzó gályán aláírt – szerződés zárt le. Ez az egyezmény a korábnál kedvezőtlenebb volt a gótokra nézve, ugyanis a római adományok abbamaradtak, és csak két központot hagytak a határon folytatott kereskedelem lebonyolítására. A Duna északi oldalán kialakult viszonylag stabil politikai helyzet teljesen felborult a hunok érkezése miatt. 376-ban a nyugati gót vezetők követeket küldtek Valens császárhoz Antiochiába betelepülési engedélyt kérve. A keletrómai államtanács hosszas vitája nyomán a császár megadta a lehetőséget, hogy a vizigótok a birodalom területén belül telepedjenek le.⁷ A fellépő ellátási nehézségek, a római hivatalnokok visszaélései miatt azonban lázadás tört ki a gótok körében, és Hadrianopolisnál megütköztek a római sereggel.

Theodosius trónralépése

Theodosius hatalomra kerülése szorosan összefügg a gót problémával. Ifjúkorában részt vett apja, az idősebb Theodosius hadjárataiban, majd 373/374 körül Moesia Prima helytartójaként a szarmaták ellen lépett fel. Apja Valentinianus császár egyik legtehetségesebb hadvezére volt, aki harcolt a frankok, szászok, majd Britanniában a *pictus*, *scottus*, *attacottus* törzsek ellen. 370-ben a Rajnánál az alemannok, burgundok, a következő években pedig

⁵ Irodalom ehhez a témához: Schmidt, L.: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung II. Die Ostgermanen*. München, 1941.; Claude, D.: *Geschichte der Westgoten*. Stuttgart-Berlin, 1970. (a továbbiakban: Claude); Thompson, E. A.: *Romans and Barbarians*. Madison, Wisconsin, 1982. (a továbbiakban: Thompson); Wolfram 1990.; Heather, P.: *Goths and Romans 332–489*. Oxford, 1994.² (a továbbiakban: Heather 1994.); Wolfram, H.: *The Roman Empire and its Germanic Peoples*. 1997.; Heather, P.: *Goths and Huns (320–425). 487–515*. In: CAH XIII. Cambridge, 1998. (a továbbiakban: Heather 1998.); A germánok régészeti anyagaira vonatkozóan: Malcolm Todd: *The Germanic Peoples (337–425)*. In: CAH XIII. Cambridge, 1998.

⁶ Ebből három expedíció Perzsiába irányult.

⁷ A legfőbb vezetés a gótok római zsoldos katonaként való alkalmazásától a birodalmi hadsereg megerősödését remélte. Egyben lemondtak a római kényszerűjocozásról, s ezzel a császár a keleti földbirtokos osztály megadóztatását vehette tervbe újoncváltáság címén. (Wolfram 1990. 125–127.) Heather szerint Valens császárnak valójában nem volt más választása. (Heather 1994. 165.)

Afrikában a mórok betöréseivel szemben vette fel a küzdelmet.⁸ A sikeres vezér 375-ben felségsértési perbe keveredett, és néhány hónap múlva Karthágóban lefejezték.⁹ Az ifjabb Theodosius az események hatására visszavonult szülőházájába, Hispániába. A gótok azonban 378. augusztus 9-én Hadrianopolis közelében egy nagy véráldozatot követelő csatában legyőzték a római sereget, még a keleti területek császára, Valens is életét vesztette. A birodalomban kialakult súlyos válsághelyzetre utal, hogy az apa elítéléséért felelős Gratianus császár és tanácsadói köre a Balkán-félsziget viszonyait ismerő, képzett katonát, Theodosiust hívta a dunai frontra. *Magister militum* címet kapott, majd az első sikerek után, 379. január 19-én Sirmiumban a keleti birodalomrész *augustusának*¹⁰ nevezték ki.

Theodosius gót politikája 379–382 között

Császárrá választása után Theodosius azonnal erélyesen lépett fel a gótokkal szemben. Erről az időszakról Zosimus *Nea Historia* című művéből tudhatunk meg a legtöbbet, aki leginkább Eunapius munkáira hagyatkozik.¹¹ Az új császár Thessalonice városában szállásolta el magát, és – mivel a hadrianopolisi csatában a római sereg kétharmada, több tízezer ember elesett¹² – fő célkitűzése 379-re az volt, hogy feltöltse a keleti hadsereget. Újoncozást rendelt el, ami alapján mind római, mind barbár férfiakat besoroztatott, és a dezertálók ellen szigorúan fellépett. Szíriából hadtestet helyeztetett át, majd ugyancsak keletről veteránokat is mozgósított.¹³ Ezek a rendelkezések bizonyítják, hogy Theodosius határozott intézkedésekkel készült a gótok elleni ütközetre.

Themistius, az ékesszóló kortárs *rhetor* beszédeit vizsgálva figyelemmel kísérelhetjük a korabeli császári politika irányvonalának változását. Themistius, aki nemcsak képzett szónok és filozófus, hanem a constantinopolisi udvar tisztviselője, a császárok tanácsadója is volt, nagyhatású szónoklataival jelentősen befolyásolta a közvéleményt, az udvari propaganda szócsöve lett.¹⁴ A 379. évre datálható 14-es beszédében¹⁵ Themistius hangvétele harcias és támadó. Örömmel üdvözli aényt, hogy Theodosiust katonai rátermettsége miatt választották császárrá, hiszen korábban hadvezéri tehetségét a szarmaták feletti győzelemmel már bebizonyította. Kinevezése azt a reményt kelti, hogy megváltozik a szerencse járása a háborúban. A szónok megjegyzi, hogy az új császár mozgósította a földműveseket, hogy keltsenek félelmet a „szkíták” között, míg a bányászokat több vas termelésére biz-

⁸ Demandt 1989. 125.; Demandt, A.: Die Feldzüge des älteren Theodosius. *Hermes*, 100. 1972. 81–113.

⁹ A kivégzés 376-ban történt. A lehetséges okokat vizsgálja: Demandt, A.: Der Tod des älteren Theodosius. *Historia*, 18. 1969. 598–626.

¹⁰ Az *augustus* cím a késő római időkben a (rangidős) császárt jelenti, míg a *caesar* a kijelölt utód, a trónörökös.

¹¹ Eunapius történeti munkája a 378-tól 395-ig tartó időszakra vonatkozó egyetlen elbeszélő forrás. A mű töredékesen maradt fenn; a 9. században Phóthiosz még olvasta és felhasználta. Zosimus munkája tényyszerűen hiteles, de kissé rosszindulatúan torzíva ír Constantinus és Theodosius császárokról. A pogány érzelmű szerző a közélet minden területén erkölcsi züllést tapasztalt, és úgy találta, hogy ebben a két nagy keresztény császár élen jár.

¹² Ammianus Marcellinus (a továbbiakban: Amm. Marc.) 31,13. Heather 1994. 142–147.; Wolfram 1990. 125–127.

¹³ Heather 1998. 509.

¹⁴ Daly, L. J.: The Mandarin and the Barbarian: The Response of Themistius to the Gothic Challenge. *Historia*, 21. 1972. 351–379. (a továbbiakban: Daly); Stegemann, W.: Themistios. *RE* 5 A, 2. 1934., cols. 1642–1680. Theodosius fia nevelőjéül Themistiust választotta.

¹⁵ Themistii Orationes. Dindorf, W. (ed.). Hildesheim, 1961. Themistii Orationes Quae Superunt. Downey, G. (ed.). Leipzig, 1965. (Themistius beszédeinek elemzéséhez felhasználtam Heather 1994. munkáját.)

tatta. Bizonyos benne, hogy Theodosius ösztönözni fogja a hadsereget az ellenség legyőzésére. Az *augustus* kegyességéről és emberek iránti szeretetéről is szó esik,¹⁶ de csak röviden. A 14-es beszéd a háború megnyerésére képes katonai parancsnokként jellemzi és dicséri Theodosiust.¹⁷

A gótok a hadrianopolisi győzelem után igyekeztek kihasználni sikerüket. Késedelem nélkül megtámadták Hadrianopolis városát, mert tudták, hogy Valens otthagytta rangidős tisztjeit, császári jelvényeit és kincstárát.¹⁸ A támadás Fritigern szándéka ellenére történt, és a gótok nagyon sok embert veszítettek a haszontalan összecsapásban. A vereség nem törte le a gótok büszkeségét, sőt Constantinopolis alá vonultak, miközben ostromgépeket készítettek. A város nagysága és védelme azonban rádöbbentette őket a valóságra; a gépeket megsemmisítették, és elvonultak anélkül, hogy megkísérelték volna a támadást.¹⁹ Mivel élelmük elfogyott, Thráciától nyugatra, Felső-Moesia, Dacia és Illyricum területeire vonultak. 380-ban – valószínűleg újra az élelemhiány miatt – a gótok kettéváltak. Alatheus és Saphrax északnyugatra, Pannoniába vezette a *greuthungusokat*,²⁰ míg Fritigern délnyugatra vonult Theodosius újonnan felállított és keleti csapatokkal megerősített hadserege ellen. Fritigern gót serege egy útközben szétszórta a római sereget. Theodosius nyugati társcsászárára, Gratianusra bízta a hadműveletet irányítását, majd visszavonult Constantinopolisba.²¹

A római vereségek után nyilvánvalóvá vált, hogy Theodosius katonai erővel nem képes a vizigótokat legyőzni. Ezért megpróbálta megosztani az ellenség sorait: a „kiemelkedő rangú és születésű” törzsi vezetőknek hatalmas ajándékokat küldött, és megtisztelő kitüntetésekkel adományozott.²² A vezetőket saját asztalánál megvendégelte, sátrát megosztotta velük, és sohasem szalasztotta el a kedvező alkalmat, hogy megmutassa bőkezűségét. Nem telt el sok idő, és néhány kiváltságos törzsfőnök reagált a különleges bánásmódra.²³ Theodosius kitüntető figyelmességgel fogadta a Constantinopolisban menedéket kérő gót vezetőt, Athanaricot is. Amikor a vezér két hét múlva meghalt, a császár állami temetésben részesítette. Ez a gesztus számos vizigóra mély hatást tett.²⁴

A többéves háborúskodás során nyilvánvalóvá vált a gótok előtt a birodalom ereje. Be kellett látniuk, hogy lehetetlen teljes győzelmet aratni, hiszen a birodalmi seregeket elpusztítva mindig újak léptek a helyükbe. Amikor legyőzték és megölték Valens császárt,

¹⁶ Themistius beszédeiben központi szerepet kap a *philantropia*. (Daly 354–355.)

¹⁷ Heather 1994. 166–167.

¹⁸ Amm. Marc. 31,15,2–15.

¹⁹ Amm. Marc. 31,16,3–7.

²⁰ Ammianus Marcellinus szerint a gót törzs két ága: a keleten élő *greuthungi* – síkságlakók, valamint az Erdély és a Délkeleti Kárpátok külső részében 376-ig élő *thervingi* – erdőlakók. (Amm. Marc. 31,3.) A gót törzsi felosztáshoz lásd: Heather 1994. 12–18.

²¹ Theodosius betegsége is hozzájárulhatott a gótok sikeréhez. Iord. Get. 27,140–141.

²² Eunapius, frag. 59. 60. Vö. Zos. 4,56 Theodosius tudatában volt annak, hogy az ajándékozás milyen fontos szerepet játszik a germán társadalmakban. A gótok bizalmának visszaszerzése komoly feladatot jelenthetett, figyelembe véve a 376-os betelepülés után bekövetkező eseményeket, a római visszaéléseket és különösen a hadrianopolisi csata után a fiatal gót túszok tömeges lemészárlását. Lásd ehhez: Speidel, M. P.: *The Slaughter of Gothic Hostages after Adrianople*. Hermes, 126. 1998. 503–506.

²³ Thompson 107.

²⁴ Ezt az eseményt szokták feltüntetni a békekötés okaként, bár Athanaricnak korántsem volt már akkora szerepe, mint amekkorát a források tulajdonítanak neki. Sevillai Izidor, *Historia Gothorum* 11: *Athanaricus cum Theodosio ius amicitiamque disponens mox Constantinopolim pergit ibique quintodecimo die quam fuerat a Theodosio honorabiliter susceptus, interiit. Gothi autem proprio rege defuncto adspicientes benignitatem Theodosii imperatoris inito foedere Romano se imperio tradiderunt.*; Vö. Zos. 4,34,4; Themistius, Or. 15,190; Orosius 7,34,7; Iord. Get. 28,142–144.

Theodosius azonnal ott termett; akkor legyőzték Theodosiust, de újra szembe kellett nézniük Gratianus seregével.²⁵ A körülmények kényszerítő ereje mind a rómaiakat, mind a gótokat meggyőzte, hogy a másik felett diadalmaskodni csak túl nagy áldozatok árán lehetne, így mindkét részről készség mutatkozott a békés megegyezésre. A közvéleményt Themistius készítette elő a birodalmi politikában bekövetkezett változásra. 381 januárjában a 15-ös szónoklatban már egészen más hangnemet tapasztalhatunk a két évvel korábbi 14-es beszédhez képest. A szónok még mindig bízik abban, hogy Theodosius és Gratianus kiszorítja a „szkítákat” a Dunától északra, de a katonai ügyek elbeszélésére csak kis figyelmet fordít. A beszéd fő mondanivalója az, hogy egy császár legfontosabb feladata nem a harc, hanem a kormányzás. Themistius hangsúlyozza: a császár filantrópiája azt kívánja, hogy erőszak nélkül győzze le az ellenséget.

381-ben Gratianus nyugati serege Bauto és Arbogastes vezetésével kiűzte a gót Fritigernt Illyricumból kelet felé. A vereség a még harcolni akaró, az egyezkedéstől vonakodó gót közembereket is meggyőzte a béke szükségességéről. Több hónapig tartó, hosszú tárgyalások után 382. október 3-án megkötötték a szerződést, mely *federati*-státuszt biztosított a vizigótok számára.²⁶

Theodosius gót politikája 382–394 között

A 382-es szerződés Gratianus és Theodosius egyeztetett politikájának az eredményeként született meg. Gratianus szerepet játszott mind a Balkán-félszigeten 378–382 között lezajlott hadjáratokban, mind a béketárgyalásokon, amit a keleti udvar propagandája is elismert.²⁷ Themistius a 383 januárjában elmondott dicsőítő beszédében viszont azt hangsúlyozza, hogy egyedül Theodosius érdeme a gót probléma megoldása, Gratianus szerepét minimálisra csökkentti.²⁸ Heather ironikusan jegyzi meg, hogy a szónoklatban megfogalmazott vélemény éppen a háború végén látott napvilágot, amikor Theodosiusnak már nem volt szüksége a nyugati császár katonai segítségére.²⁹ A két császár között korábban sem volt felhőtlen a viszony.³⁰ 382–83 telén azonban rendkívül súlyos helyzet alakult ki, amikor Theodosius – társcsászára hozzájárulása nélkül – *augustus* rangra emelte hat éves fiát, Arcadiust. Gratianus Theodosius nyílt dinasztikus törekvésén felháborodva, törvénytelennek nyilvánította a döntést, és soha nem ismerte el Arcadiust.³¹

²⁵ Heather 1994. 178.

²⁶ A szerződés szerint a gótok nem leigázott vagy alávetett, hanem szövetséges viszonyba kerültek a rómaiakkal. Feladatuk a határ védelme és segédcapatok állítása lett, ezért évpénzt kaptak és földet Moesia és Dacia északkeleti részén. Területük adómentes lett, és nagyfokú autonómiát is nyertek. A római seregben saját parancsnokuknak voltak alárendelve. Wolfram szerint tizen-nyolc hónapig tartott a szerződés előkészítése. (Wolfram 1990. 138–141.) A kutatók általában úgy vélik, hogy a béke csak a *thervingi* gótokra vonatkozik, és a *greuthungusok* külön egyeztek ki Gratianussal 380-ban. Heather véleménye szerint a 382-es szerződés a *thervingi* és a *greuthungi* gótok zömére is vonatkozott. (Heather 1994. 157.)

²⁷ Themistius a 15-ös beszédében társparancsnokként említi a két *augustust*. Gratianus 382 nyarán a Felső-Moesia-i Viminaciumban tartózkodott, ami bizonyítja, hogy ugyanolyan fontos szerepe volt a szerződésalkotásnál, mint társcsászáranak.

²⁸ Themistius Or. 16. Bár a nyugati források hiányoznak Gratianus háborús szerepét illetően, Themistius 15. és 16. beszédének ellentmondásai rávilágítanak a szónok elfogultságára.

²⁹ Heather 1994. 172.

³⁰ Ez először vallási ügyekben mutatkozott meg, amikor 380/81-ben Theodosius meghíúsította Gratianusnak egy ökumenikus tanácsra vonatkozó terveit, nehogy Gratianus befolyást gyakoroljon a birodalom keleti felére.

³¹ Heather 1994. 171.

A társcsászárok feszült viszonya mellett a birodalomnak újabb és újabb szarmata és germán, elsősorban alemann támadásokkal kellett szembenéznie.³² A nehézségeket fokozta, hogy 383-ban, Britanniában Magnus Maximus trónkövetelőként lépett fel, majd se-regével átkelt Galliába is. Amikor Gratianus meg akarta akadályozni további terjeszkedését, a trónbitorló megölette őt, és beköltözött – néhány évre – Treviri császári palotájába.³³

A római birodalom területén ezekben az években vallási viták is jelentkeztek. A régi vallás hívei, befolyásos római szenátorok Symmachus vezetésével beadványokat intéztek a császárokhöz a Victoria-oltár visszaállítása és a régi jogok, kiváltságok visszaszerzése ügyében. A fiatal nyugati társcsászár, II. Valentinianus és anyja, Iustina pedig az arianusok nevében követelték, hogy közösségük Mediolanumban, az udvarban tarthasson istentiszteletet.³⁴ Theodosius azonban rendeleteivel a régi vallás teljes felszámolására törekedett, és a nicaei *katholikus* irányzat elkötelezett híveként – Ambrosius püspök segítségével – szigorúan kitartott az *orthodoxia* mellett.³⁵

384–385 telén újabb gót csoportok jutottak át a Duna jegén a folyó torkolatvidékén. A következő évben pedig egy minden eddiginél erősebb, több etnikumú barbár támadás indult meg a gót (*greuthungus*) Odotheus vezetésével, aki seregét a Dunán átkelve Thraciába vezette.³⁶ Theodosius katonai erővel szállt szembe velük, világosan kifejezve, hogy a 382-ben megkötött szerződés engedményei kényszerhelyzetben születtek, és újabb germán csoportokra nem kívánja a *foederati*-státuszt kiterjeszteni.³⁷

A nyugati birodalomrészben kialakult feszültségek mellett Theodosiusnak keleten is nehézségei támadtak. A hadsereg szükségletei miatt különadót vetett ki, ami Antiochiában felkeléshez vezetett.³⁸ Több keleti városban a katonai beszállásolás, a gót harcosok jelenléte, az adók emelése nyomán barbárelenes hangulat alakult ki, amihez hozzájárult az a császári politika is, mely alapján a magas katonai pozíciókat nyugati vagy germán tisztek nyerték el.³⁹

Theodosiusnak a birodalom nehéz helyzetében különösen szüksége volt a szövetséges gótok katonai támogatására. Mivel a császár célja a teljes függetlenség, az egyeduralom megszerzése volt, igyekezett úgy megnyerni a gótok bizalmát, hogy személyéhez legyenek hűségesek. Themistius beszédeiben propagandisztikus céllal hangsúlyozta a császár gótokkal szembeni jóindulatát, és a békekötés kedvezményeit egyedül Theodosius érdemének tulajdonította.⁴⁰ Folytatódtak a gót vezetők számára fontos vacsorameghívások, közös étkezések. Eunapius beszámol arról, hogy a császár mennyi fényűző, költséges lakomát ren-

³² Az alemann támadások a Rajna vidékénél teljesen lefoglalták a hadsereg parancsnokát, a frank Bautót.

³³ Demandt 1989. 129. Treviri, régebbi nevén Augusta Treverorum, a mai Trier városa. Diocletianus *tetrarchia* rendszerének kiépítésekor, 293-ban a négy császári központ egyike lett.

³⁴ Demandt 1989. 130–131.

³⁵ Lásd ehhez: Chadwick, H.: A korai egyház. Budapest, 1999. A vizigótok Wulfila térítése nyomán az arianus kereszténységet vették fel, de 382–395 között ez még nem okozott problémát a rómaiak és a gótok között.

³⁶ Wolfram 1990. 141.

³⁷ Promotus birodalmi hadvezér csapdába csalta a veszélyes betolakodókat gót katonái segítségével. Egy részüket lekaszabolták, de többségüket császári parancsra elfogták, és később Phrygiában vetették be.

³⁸ Demandt 1989. 131.

³⁹ Lásd erről: Gluschenin 228–230. A legsúlyosabb felkelés Thessalonice városában tört ki, ahol a tömeg Butheric germán parancsnokot meglincselte. Theodosius bosszúja háromezer polgári lakos legyilkolása volt. A barbárok negatív megítélése érzékelhető Cyrene-i Synesius (*De Regno* 21), Libanius (*Orr.* 19,16; 20,14.), Gregorius Naziansus (*Ep.* 136.) és Eunapius munkáiban is.

⁴⁰ *Them. Or.* 16. Themistius hangsúlyozza, hogy a békét nem a fegyverek vívták ki, hanem a gótok Theodosius jóindulatába vetett bizalma.

dezett, és ajándékokat küldött nekik.⁴¹ Theodosius gótokat megnyerő politikája sikeresnek bizonyult, 388-ban gót és hun segédcsapatokkal legyőzte Magnus Maximus *usurpatort* Siscianál és Poetovionál.⁴²

391 nyarának végén vagy ősszel ismét barbárok törtek a birodalomra. A veszélyt fokozta, hogy még Maximus propagandájának eredményeként egyes gót csoportok dezertáltak a római seregből, és a betörő idegenekhez csatlakoztak.⁴³ A gót katonai csoportosulás feje Alaric volt, akinek a neve ekkor bukkant fel először a forrásokban.⁴⁴ Ezzel 382 óta először szegték meg a *foedus* pontjait. A váltakozó sikerű ütközetek után 392-ben megújították a szerződést, így helyreállt a rend.

Galliában Arbogastes, a frank származású *magister militum* jelentős katonai sikerei után egyre határozottabban, és egyre gyakrabban intézkedett a fiatal II. Valentinianus helyett. A konfliktushelyzetben ellenállást tanúsító császárt 392-ben megölette vagy öngyilkosságba kényszerítette.⁴⁵ Mivel Arbogastes barbár származása és pogány hite miatt ezekben az években császár még nem lehetett, bábcászárt állított Eugenius személyében.⁴⁶ A régi vallás hívei, itáliai szenátorok – utolsó lehetőségként Theodosius türelmetlen valláspolitikájával szemben – támogatták Arbogastes császárszjelöltjét.

Az *usurpatio* hírére Theodosius mozgósította gót szövetségeseit. A gót vezetők 382 után két csoportra oszlottak: egyesek kitarítottak a Róma-ellenes szemlélet mellett, mások azt vallották, hogy a Theodosiussal kötött béke előnyei kedvezőek, ezért a katonai segítségre tett ígéretüket meg kell tartani. A Róma-barát párt vezetője Fravittas volt, aki római nőt vett feleségül, és felvette a Flavius nevet. A másik csoport vezére Eriulf volt.⁴⁷ Theodosius nagyszabású lakomára hívta az ellenségeskedő gót vezetőket, ahol felszínre törtek az indulatok. Féktelen verekedés tört ki, és Fravittas karddal rohant Eriulfnak, halálos sebet ejtve rajta.⁴⁸ Eriulf hívei rátámadtak Fravittasra, a küzdő feleket csak a birodalmi katonák tudták szétválasztani. A császár elfogultságára jellemző, hogy közbenjárása nyomán nem került bíróság elé a gyilkos vezér ügye.⁴⁹ A lakoma megrendezése valószínűleg Theodosius azon törekvését szolgálta, hogy biztosítsa a gótok részvételét az elkövetkező háborúban.

A csata

Theodosius 394-re átcsoportosította keleti csapatait is, így körülbelül 100 000 főnyi sereg állt rendelkezésére.⁵⁰ Arbogastes és Eugenius galliai, germaniai területekről gyűjtött harcosokat, akik nem voltak jól képzett, fegyvelmezett katonák, és a létszámuk is kevesebb volt.⁵¹ Theodosius serege az Alpok egyik szűk hágóján haladt. A menetoszlop elején, a leg-

⁴¹ Heather 1994. 187–188.

⁴² Demandt 1989. 132. Siscia a mai Sisak, Poetovio a mai Ptuj városa. Pacatus dicsőítő beszédében leírja, hogy milyen módon történt a barbárok (gótok, hunok, alánok) mozgósítása a hadjárat céljára. (Pan. Lat. 12 (2), 32, 3–4.)

⁴³ Zos. 4,45,3

⁴⁴ Wolfram 1990. 143. A következő évtized Róma ellenes harcait Alaric irányítja.

⁴⁵ Lásd ehhez: Croke, B.: Arbogast and the Death of Valentinian II. *Historia*, 25. 1976. 235–244.

⁴⁶ Szidat, J.: Die Usurpation des Eugenius. *Historia*, 28. 1979. 487–508.

⁴⁷ Eriulf és támogatói nem láttak okot arra, hogy veszélyeztessék a gótok függetlenségét azzal, hogy részt vesznek egy római belpolitikai vitában. Eunapius állítása szerint Eriulf csoportja volt többségben.

⁴⁸ Fravittas és Eriulf vitájának az egész gót nép feletti befolyás megszerzése lehetett a célja.

⁴⁹ Wolfram 1990. 141.; Heather 1994. 190.; Thompson 108.

⁵⁰ Theodosius még Asia provinciából is mozgósította katonáit, erre a területre ekkor hunok törtek be.

⁵¹ A csatához lásd: Seeck, O. – Veith, G.: Die Schlacht am Frigidus. *Klio*, 13. 1913. 451–467.; Paschoud, F.: Zosime. *Histoire Nouvelle* II. 2. Paris, 1979. 474.